OSMANLIDA KÜLTÜREL HAYAT

TARİH YAZILARI

DERLEYEN
FATİH AKÇE

Osmanlıda
Kültürel Hayat

OSMANLIDA KÜLTÜREL HAYAT

DERLEYEN
FATİH AKÇE

IŞIK
YAYINLARI

OSMANLIDA KÜLTÜREL HAYAT

Editör
Fatih AKÇE

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
Mernuş KALKAN

Mizanpaj
Mustafa KAYAN

ISBN
975-278-179-9

Yayın Numarası
428

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası / İZMİR Tel: (0232) 252 20 96
Mart 2006

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Alayköşkü Cad. No: 12 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (0212) 519 39 33 Faks: (0212) 519 39 01

Işık Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.isikyayinlari.com

İçindekiler

Yayına hazırladığımız kitaptaki konular, "Sızıntı" dergisinin farklı nüshalarında farklı akademisyenlerin kaleme aldığı tarih yazılarından oluşmaktadır. Gayemiz bu tür kıymetli yazıların -iki kapak arasına toplayarak- kalıcı olmalarını sağlamaktır. Eserde yazıları bulunan bütün araştırmacı ve akademisyenlere teşekkürlerimizi sunarız.

Osmanlıda Ev Kültürü

Dr. Mümtaz Aydın

Toplumun temel birimi olan ailenin yaşadığı ev için, dilimizde; hane, beyt, dâr, menzil, dam ve mesken gibi kelimeler de kullanılmaktadır. Bu kelimeler içinde en fazla kullanılanı "mesken"dir. Arapçada "yerleşilen yer" anlamındaki bu kelime, dilimizde; "huzur ve sükûnet içerisinde yaşanılan yer" manasında kullanılmaktadır. Ecdadımızın yaptığı ve yaşadığı evlere baktığımızda ise, "mesken" kelimesinin anlamının bu şekilde zenginleştirilerek kullanılmasının altında, tarihî bir geçmiş ve gelenekle oluşmuş haklı bir gerekçe bulunduğunu görüyoruz.

Osmanlı toplumunun yaşadığı meskenlere uzaktan bakıldığında, bunların hemen hepsinin bir avlu ve bunun bir kenarına yapılmış evden meydana geldiği görülür. İçinde yaşayanların hususi dünyasını oluşturan bu meskenlerin cephesi yola bakar. Ev-şehir bağlantısını sağlayan bu yollar, ya bir cadde veya birkaç evle son bulan çıkmaz sokaklardır. Cadde veya sokağa cepheli olan bu evlerde ilk göze çarpan unsur, etrafının yüksek ve penceresiz duvarlarla çevrili ol-

masıdır. Aynı zamanda ev sahiplerinin mahremiyetini ve emniyetini sağlayan, bir insan boyundan daha yüksek bu duvarlar, bu dünyanın geçit vermez sınırları gibidir. Bu duvarların caddeye bakan tarafına açılmış olan kapı, tek giriş yeridir. Osmanlı evlerinin dış kapılarına dikkatlice bakıldığında, onlarda; bu milletin ahlak, komşuluk ve örf-âdet anlayışlarını şekillendiren bir kültürü görmek mümkündür. Üç-üçbuçuk metre genişliğinde ve bir o kadar da yükseklikteki kapı, önünde duranları yağmurdan ve güneşten korumaya yarayan küçük bir çatı ile örtülüdür. İki büyük kanattan oluşan bu ahşap kapılar, üç unsurdan meydana gelmektedir. İki büyük kanat sadece evin avlusuna araba giriş-çıkışında açılır, diğer zamanlarda arkadan açılabilen bir mekanizmayla kapalı durur. Kanatlardan birisi sürekli sabit iken, diğer kanat, eve hayvan giriş-çıkışlarında kullanılır. İşte bu hareketli kanat içerisinden açılan daha küçük bir kapı ise, insanlar içindir. Yerden 25-30 santimetre kadar yüksek ve insanın sığabileceği büyüklükteki bu kapı, ancak adım atılarak geçilebileceği için, avludaki küçük çocukların kontrolsüzce dışarı çıkmalarına mâni olur. Yabancılar, Osmanlı toplumunun ahlak ve mahremiyet anlayışı çerçevesinde, ev sahibinden izinsiz, bu kapıdan giremezlerdi. Kapıdaki tokmaklar da ayrı bir kültür ve medeniyet örneğidir. Kapıdaki iç içe iki demir halkadan büyüğü, daha tok ses çıkarır, eve gelen kişi erkek ise, bu halkayı çalar; içte olan halka ise, daha ince bir ses çıkarır, bu; eve gelen kadın ziyaretçiler içindir. Çalan tokmağın sesine göre ev sahibi gelenin cinsiyetini anlar kapıyı açmaya ona göre birisi gider ve evdekiler gelene göre kendilerine çeki-düzen verirler.

Kapıdan evin avlusuna girilir. Osmanlı ailesinin devamlı kullandığı avlu, Orta Asya'da da yaygındır. Avlunun bir

köşesine yapılmış olan evden başka, burada; sakinlerin ihtiyaçlarına ve meşguliyetlerine göre; ahır, samanlık veya pekmez yapılan şırahane, kilim, bez dokuma atölyeleri de bulunur. Ayrıca geriye kalan geniş boşlukta ocak, çamaşır taşı, dibek taşı, ağaçlar, çiçekler, çeşme veya kuyu, ark, fırın vs. vardır. Arsası geniş olan evlerin avlusunun bir kenarında sebze de yetiştirilir. Avlu, çoğunlukla evde bulunan kadının nefes alması, dinlenmesi, çalışması, komşularıyla sohbet edebilmesi için, uygun bir mekândır. 1835'te İstanbul'a gelen Miss Julia Pardoe, bu avlular için; "Keşke Shakespeare, Romeo ve Juliet'in bahçe sahnesini yazmadan önce buraları görmüş olsaydı." demiştir. Avlu, ev sahibi için dış dünya ile şahsi dünyası arasında bir geçiş alanıdır. Burada ev kıyafetiyle de dolaşıldığı için, komşuların, başkalarının avlularını görecek şekilde ev yapmaları yasaklanmıştır.

Avlunun uygun bir köşesine inşa edilmiş ev; tek veya çift katlı olup, komşuluk, emniyet ve kıble gibi faktörlere bağlı olarak konumlanmıştır. En fazla dikkat edilen unsur ise, kıble olmuştur. Çünkü Müslüman Osmanlı ailesi için bu o kadar önemlidir ki yalnız ibadet ederken değil; yatarken, otururken, sokağa çıkarken vs. her hususta kıbleyi hesaba katmak hayatın olmazsa olmazlarındandır.

Tek veya çift katlı olan Osmanlı evinin bir tarafı, genellikle sokak veya caddeye bakar. Alt katta kışın oturulan bir oda, mutfak, kiler, ambar, fırın damı bulunur. Bu katın, emniyet gereği dışarıya bakan penceresi olmaz veya çok küçük olurdu. Alt kattan üst kata geçiş merdivenle sağlanırdı. Bu katta da divanhane (başoda), haremlik, selamlık ve bazı evlerde de bir yaz odası bulunurdu. Merdivenle çıkılan ve odalara geçişi sağlayan geniş mekânın adı ise, sofadır. Bu odalardan birisinin sokağa bakan ve köşk adı verilen bir

çıkması vardır. Sokağa ayrı bir görüntü kazandıran Osmanlı evlerindeki bu çıkmalar, hane halkının dışarıyı görebilmesi içindir. Üst katlardaki pencereler; cumbalı olup, dışarıdan içerisi görünmeyecek şekilde kafeslidir. Ev sahibi buradan, kapıya gelenin kim olduğunu kendisi görülmeden görebilmektedir.

Odaların hemen hepsinde ısınmak, yemek pişirmek ve hatta aydınlanmak için de kullanılan birer ocak vardır. Odaların en önemli özelliği, yatak ve yorganların muhafaza edildiği ve bir köşesinin de banyo olarak kullanıldığı yüklük bulunmasıdır. Bu yüklükler, evdeki bütün eşyaların saklanmasını sağlar. Bir köşedeki banyo ise, genellikle gusül abdesti almak maksadıyla kullanılır. Çünkü bu dönemlerde asıl yıkanma yerleri, sıhhi olduğu da kabul edilen şehir hamamlarıdır. Odaların; oturma, yatak, misafir, çocuk odaları gibi belli işler için tahsis edilmemesi, Türklerin göçebe anlayışıyla ve gelenekleriyle doğrudan ilgilidir. Çünkü Osmanlı ailesi aynı odada yemek vakti yemek yer, sair zamanlarda oturur, gece olunca yatakları serip uyur, sabah olunca da sergileri kaldırıp hayatına devam ederdi. Evlerdeki döşemeler oldukça sade olup, mobilya yerine, pencere kenarında divan ve sekiler, yerlerde çoğu zaman kilim, bazen halı ve yer minderleri bulunurdu.

Evlerin mimari tarzları kadar malzemelerinde de göçebeliğin tesirini görmek mümkündür. Ağaç, kireç, kerpiç gibi dayanıksız malzemelerden yapılmış evler, sanki hemen göç edilecek hissi vermektedir. Bu durum tamamen Osmanlı halkının dünya görüşüyle ilgilidir; çünkü onlar, camilerini, vakıf eserlerini ve yıkılmamasını temenni ettikleri devletlerine ait kurumları, sağlamlığın sembolü olan taş malzemeyle yaparken; evlerde dayanıksız malzeme kullanarak,

bâki olanın Allah olduğunu, kıyamete kadar devam etmesi gerekenin de devlet olduğunu anlatmak ister gibidirler. Bu evlere dışarıdan bakıldığında, zenginlerin evlerini, fakirlerinkinden ayırt etmek pek mümkün değildir. Bu durum, ortak değerlerin sınıflar arası farkı olabildiğince azalttığı bir sosyal yapıyı yansıtır.

Osmanlı evlerinde sadece yeşillikle değil, hayvanlarla da iç içe yaşanırdı. Ev sahiplerinin; etinden, sütünden ve gücünden yararlanmak üzere besledikleri evcil hayvanların yanı sıra, çatı aralarında kırlangıçlar, bacalarda leylekler yaşardı. Kuş yuvalarını bozmak günah sayılırdı. Kumru ve güvercinler de kendilerine yem verilen fakat kafese hapsedilmeyen diğer ev ortaklarıydı.

Meskenlerin içe dönük, dışa kapalı mekânlar olarak şekillenmesi, İslami aile yapısının hassasiyetiyle alakalıdır. Bu mekânlar; dış dünyaya kapalı, fakat o dönem ailesinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek fonksiyonlara sahiptir.

İnşaat teknolojisi ve malzemelerinde, büyük bir gelişme kaydedildi. Fakat gerek hızlı nüfus artışıyla ve şehirleşmeyle gelen problemler, gerek alt yapı yatırımlarının yetersizliği, gerek maddi endişeler, gerekse de kültür değerlerinden uzaklaşma sebebiyle insani unsurları ön plana çıkarmayan bir mimari yaygınlaştı. Bu sebeple eski mimarimizin birer örneği olan evler, bizler için hâlâ bir nostalji unsurudur.

Kaynaklar

- Surazya Faroqhi, Şehir Evinin Fiziki Şekli.
- Beşir Ayvazoğlu, İnsan, Ev, Çevre.
- Ö. Demirel - A. Gürbüz - M. Tuş, Osmanlıda Aile, Ev, Eşya, Giyim, Kuşam.

Osmanlıda Mahalle

Dr. Mümtaz Aydın

Günümüzde büyükşehirlerde yaşayan gençler için, mahalle, pek bir şey ifade etmemeye başlamış, bunun yerine semt, site, banliyö, uydu kent gibi tabirler anlamlı hâle gelmiştir. Küçük şehir, kasaba ve köylerde ise, az çok mahallenin ne olduğu hâlâ bilinmektedir. Fakat orta yaş üzerindekiler için mahalle kelimesi, çok şey ifade etmektedir. Bu neslin sıkça kullandığı, mahalle mektebi, ...bekçisi, ...bakkalı, ...imamı, arkadaşı, ...komşusu, ...fakiri-zengini gibi müşahhas ifadeler ile; mahallenin namusu, ...şerefi, ...asayişi, ...huzuru gibi mücerret ifadeler, Osmanlının derin tarihine, zengin kültürüne ve engin medeniyet anlayışına yaslanmaktadır.

Osmanlıda mahalle; birbirini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından mesul ve birbiriyle dayanışma içindeki kişilerin yaşadığı yerdir. Mahalleler; sınırları genellikle cadde veya sokaklarla belirlenmiş, merkezinde cami veya mescid bulunan yerleşim yerleridir. Genelde cami, şehrin merkezini oluşturan bir veya birkaç mahallede bulunur; diğer mahallelerdeki insanlar da cuma namazı için buraya gelir.

Cami çevresinde ayrıca alışveriş merkezleri bulunur, pazarlar genellikle buralara kurulur. Böylece haftanın bir günü şehirdeki insanlar buralarda toplanır, birbirleriyle görüşür ve haftalık ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Diğer mahallelerde ise, sadece mescid ve bunun hemen yanında okul öncesi ve ilköğretim seviyesinde eğitim veren bir muallimhane bulunurdu. Ayrıca buralardaki bakkal, kasap, terzi, ayakkabıcı vesaire küçük esnafa ait dükkân ve işyerleri, mahallenin günlük ihtiyaçlarına cevap verirdi.

Mahalle idari olarak, Osmanlının en küçük yönetim birimidir. Bilindiği gibi Osmanlı devlet yönetimi, başlarında valilerin bulunduğu eyaletlerden oluşur. Eyaletler ise, sancaklardan oluşur ve buralar sancakbeyi tarafından yönetilirdi. Sancaklar, kadı tarafından idare edilen kazalara bölünmüştü. Kazalar ise, mahalle ve köylerden oluşurdu. Bu en küçük yönetim biriminin başı, daha doğrusu temsilcisi -muhtarlık sistemine geçilinceye, yani II. Mahmut dönemine kadar- imamdır. İmam, camideki vazifesinin yanında, mahallenin asayişini sağlamakla ve ihtiyaçlarını karşılamakla görevliydi. Köylerde de mahallelere benzer bir yönetim tarzı vardı.

İmam, asayişle ilgili olarak mahallede olup bitenden birinci derecede mesuldür. Burada cereyan eden öldürme, yaralama, hırsızlık gibi inzibati olayların yanında, zina, fuhuş, taciz, sarkıntılık gibi gayriahlakiliği de takip edip güvenlik kuvvetlerine bildirir, mahalleyle ilgili bütün işlerde devletle muhatap olur ve mahalleyi temsil ederdi. Şehrin idarecisi olan kadı, bağlı olduğu kurumun en üst düzey yetkilisi tarafından atanırken, imam bizzat padişah tarafından bir beratla tayin edilirdi. Bu da onun devlet ve halk nazarında ne derece büyük bir öneme sahip olduğunu gösterir. Padişah tarafından gön-

derilen emir ve fermanlar, imam tarafından halka duyurulur ve takibi yapılırdı. Bu şekilde imam; devlete karşı haklar ve ödevler konusunda mahalleliyi temsil ederken, mahallede de padişahı temsil ederdi.

Osmanlı mahallesi, hem asayiş bakımından, hem de sosyal hayat açısından kolektif bir anlayışa dayanır. Mahalleli, müteselsil (zincirleme) olarak birbirine kefildi. Burada meydana gelen öldürme, yaralama gibi olaylarda, olayın faili bulunamadığı takdirde, bütün mahalleli mesul tutulur ve mağdur tarafa ödenmesi gereken diyet (kan parası) sakinlere paylaştırılırdı. Hatta Yavuz Sultan Selim zamanında çıkan kanunnameye göre, meydana gelen hırsızlık olaylarından ve zararın ödettirilmesinden mahalle halkı mesul tutulmuştu. Mahallede bir asayişsizlik olmaması için herkesin dikkat ve gayret göstermesi temin edilerek otokontrol sağlanmıştır. Böylelikle faili meçhul olaylarda halkın suçluyu saklamasının ve suçu örtbas etmesinin önüne geçilmiştir.

Aynı mesuliyet ve otokontrol, ahlaki hususlarda da söz konusudur. Mahallede meydana gelen veya şüphelenilen gayrimeşru olaylarda imam, suçlu veya zanlıları güvenlik görevlilerine bildirir, mahallelinin bu yoldaki şikâyetlerinden ilgilileri haberdar ederdi. İmam ve mahalle ileri gelenlerinin, bu tür evlere baskın düzenleme yetkileri vardı. Gayriahlaki davranışları olduğu bilinen kimseler mahalleli tarafından istenmeyen kişi ilan edilir ve görevlilerce başka yere sürülmesi istenirdi. Ancak imam ve mahalleli, suçlu veya zanlılara bizzat ceza verme yetkisine sahip değildi, sadece onları adalete teslim edebilir veya mahalleden dışlamak suretiyle cezalandırabilirdi.

Kötülüğü önleme kolektif şuuruyla devlet, başkentten kilometrelerce uzaktaki yerlere kolaylıkla hâkim olabiliyor-

du. Nasıl ki her sokak süpürüldüğünde bütün şehir temiz olursa; bu uygulama sayesinde de bütün ülkede huzur ve asayiş sürüp gidiyor, suç oranı azalıyordu.

Hayırlı işlerde mahalleli yine aynı kolektif şuurla hareket ediyordu. Bu tür işler için her mahallede bir "Avarız Vakfı" kurulmuştur. Mahalle sakinlerince oluşturulan yönetim kurulu tarafından idare edilen bu vakfın gelir kaynağı, yine mahallelinin ayni-nakdi bağış veya hibeleriydi. Kira getiren ev, dükkân gibi mallar da buraya vakfedilebilmektedir. Mahallede ihtiyacı olanlara borç veya kredi de verilmesi açısından bu vakıf, bir nevi sosyal yardımlaşma sandığı gibiydi. Avarız vakfının gelirleri; mahalledeki hastalara, fakir olanlara ve evlenmek isteyip de ekonomik durumu müsait olmayanlara yardımda kullanılırdı. Buradan fakirlerin cenazelerinin kaldırılması, su yolları, cami, mescit, mektep gibi yerlerin onarımı yapılır ve ısınma, aydınlatma gibi sair giderler karşılanır, imam, müezzin, muallim gibi mahalle görevlilerinin maaşları ödenir, mahalleye yeni gelenlerin yerleşme veya memleketine gidecek olanların yol masrafları karşılanırdı. Vergisini ödeyemeyenlerin vergileri de bu fondan ödenirdi.

Mahalledeki bu resmî dayanışmanın yanında, ayrıca mahallenin zenginleri, mahallelerindeki fakirleri görüp gözetirlerdi. Zekât, sadaka, fitre gibi yardımlar yapılırken, mahalleli tercih edilirdi. Mahalledeki komşuluk ilişkilerinin ne derecede olduğu, şu atasözünden de anlaşılmaktadır: "İyi bir komşuya sahip olmak, bir eve sahip olmaktan önemlidir. Çünkü komşu komşunun külüne muhtaçtır." Mahalledeki maddi-manevi yardımlaşmanın temelinde; "Komşusu açken tok yatan bizden değildir." şuuru yatmaktadır.

Osmanlı şehirlerinin bazılarında, Müslüman olmayan nüfus bir mahallede toplandığı gibi, Müslüman mahallelere de dağılmıştı. Müslüman ve gayrimüslimler arasında, bugün bile övgüyle anılan bir hoşgörü ve komşuluk münasebeti mevcuttu. Müslüman nüfus hâkim unsur olmasına rağmen, komşularına karşı hoşgörülü davranmış; din, örf-âdet, kılık-kıyafet gibi temel hak ve özgürlüklerine karşı toleranslı olmuştur. Buna karşılık Yahudi ve Hristiyanlar da ramazanlarda Müslümanların inançlarına saygı göstermiş, açıktan bir şey yiyip içmemişlerdir. Aynı mahallede hem mescit, hem kilise, hem de havra olabilmiştir.

İdari açıdan mükemmeliyetin yanında, kötülüklerin önlenip, iyiliklerin teşvik edilmesine ve bizzat bunun pratiğe taşınmasına bakıldığında, Osmanlı mahallesinde, bir mahalle medeniyetinin oluştuğu görülmektedir. Bu da Osmanlının uzun ve bereketli ömrünün tesadüfi olmayıp, mükemmel bir şuurdan beslendiğini göstermektedir.

Osmanlılarda Anaokulları

Talha Çivrilli

Gerek Selçuklu gerekse Osmanlı Devleti'nin dünya ve tarih sahnesindeki yerini tayin ederken; sadece siyasi ve askerî inkişaflarını tespit edip, manevi, içtimai, sosyoekonomik ve sosyokültürel çarklarının dönüşünü, medeniyet tarihine getirdikleri nizam, üslub ve ahengin mahiyet ve ehemmiyetini ortaya koymazsak affedilmez bir hataya düşmüş oluruz.

Çünkü askerî ve siyasi fütuhatlarına denk olarak, ilimde ve medeniyette de geniş ufuklar açmış olan cetlerimiz devirlerinin cehalet ve karanlığı içinde, tarihin kaydettiği en ince medeniyetlerden birini ve en muazzamını abideleştirmeye muvaffak olmuşlar, bir taraftan Cami-i kebirler, El-hamralar, El-zehralar, El-beyzalar, kasırlar, su kanalları, köprüler, kervansaraylar gibi mimari eserler vücuda getirmişler, bir taraftan da ilim hareketlerini bütün hızıyla yaymışlar, yalnız büyük şehirleri değil en küçük kasaba ve köyleri birer irfan yuvası hâline sokmuşlardır.

İşte devlet topraklarının dört bir tarafını bir ağ şeklinde kuşatan bu ilim-irfan yuvaları bugünün fakülteleri seviyesin-

deki medreselerden, ilk ve anaokullarımız seviyesindeki sıbyan mekteplerine kadar yaygınlaştırılmıştı.

Osmanlı kaynaklarında adından sıbyan mektebi olarak bahsedilen ancak bizim anaokulu diyebileceğimiz eğitim müesseseleri çok yaygın hâle getirilmişti. Öyle ki 16. yüzyılda memleketimizi dolaşmış bulunan bir Fransız seyyah her köyde bir ilkokula rastlamış olduğundan bahsetmektedir.

Ecdadımız çocuğa fazla ihtimam ve alaka gösteriyor, devlet, çocukların eğitimi için küçümsenmeyecek masrafları göze alıyordu. Çünkü anlamışlardı ki; "Kendi felsefesiyle nesillerine sahip çıkamamış milletler, bugün olmasa da yarın, zamanın insafsız dişleri arasında eriyip gitmeye mahkûmdurlar." Ve yine anlamışlardı ki; "Toplumun yüzkarası sayılan: sefiller, şerliler, anarşistler, ayyaşlar, morfinman ve esrarkeşler... dün terbiyelerinde ihmal gösterilen çocuklardır."

İşte bu sebeplerden dolayıdır ki okumayı teşvik etmek için umumi olarak çocuklar dört-beş yaşlarında iken hususi bir törenle okula başlatılıyorlardı. "Çocuklar, çağın en mükemmel eğitim ve öğretim sistemleri ile yetiştiriliyorlar, bir taraftan alfabeyi öğrenirken, bir taraftan da toplumun içinde yaşamanın gerekleri olan fedakârlık, birbirinin hakkına riayet, din ve devlet için ölümün şeref olduğunu dört-beş yaşlarından itibaren öğrenmeye başlıyorlardı.

Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'da 1935 sıbyan mektebi vardı. Yine bazı kayıtlara göre o dönemde Amasya'da 200, Erzurum'da 110 sıbyan mektebi bulunduğu bildirilmektedir.

Çocukların eğitimine çok büyük ehemmiyet veren Fatih Sultan Mehmed, sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapacak olanlara bazı dersleri okumalarını mecburi tutmuştu. Medresede, edebiyat, mantık, geometri, astronomi ve kelam

okumayanların sıbyan mekteplerinde ders vermeleri yasaklanmıştı.

Sıbyan okullarında içtimai yardıma da hususi bir ehemmiyet verilmiş olduğunu vakfiyelerden anlıyoruz. Fatih Sultan Mehmed'in külliyesinde yaptırdığı ve "Darüttalim" adını verdiği ve oğlu II. Bayezid'in aynı surette külliyesinde yaptırdığı ve "Muallimhane" diye adlandırdığı okullara bilhassa yetim çocukların, bulunmazsa, fakir çocukların alınması şart koşulmuş ve bu okulların öğrencilerine gündelik harçlık vakfolunmuştur. Birçok okulun vakfiyesinde de kimsesiz veya fakir çocuklara her yıl "kapama" adı altında elbise ve ayakkabı almayı sağlayacak ödenekler ayrıldığı gibi, belli günlerde yiyecek veya harçlık dağıtılmasını sağlayacak tahsisler yapıldığı, hatta II. Bayezid'in ve Kanuni'nin İstanbul'da yaptırdığı mekteplerle, Yavuz'un annesi tarafından Trabzon'da yaptırılan Hatuniye mektebi gibi bazılarında da bütün bu sayılanlardan başka günde iki öğün yemek verilmesinin sağlandığı görülmektedir. Çeşitli vesilelerle zaman zaman İstanbul sıbyan mektebleri öğretmen ve öğrencilerinin Paşa kapısına (Bab-ı Âli) davet olunarak, öğretmenlere hilatlar giydirilip, hediyeler verildiği, öğrencilere de pilav, zerde ziyafetleri çekildiği ve harçlıklar dağıtıldığı bazı eski kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bazı vakfiyelerde ise kabiliyetli çocuklara ayrıca burslar ayrılmıştır. Hemen her okulun vakfiyesinde çocukların yıllık bahar, kır gezintilerinin gerektirdiği her türlü giderin gözönünde tutularak karşılığının sağlandığı görülmektedir.

Çocukların eğitimi daha sonraki yıllarda da ihmal edilmemiştir. Sultan II. Mustafa tarafından çıkarılan bir fermanla, çocukların gerekli dinî eğitimi görmeden sanata verilmelerine mâni olunması istenmiştir. Sultan II. Mahmud ise

1824'de İstanbul'da halkın çocuklarının cahil kalmasındaki kötülüklere dikkati çekerek, herkesin çocuklarını akıl baliğ oluncaya kadar günde iki defa mektebe gönderip okutturması mecburiyetini ilan ve bunun müeyyidesi olarak da öğrenim çağındaki çocukların esnaf tarafından çıraklığa alınmalarını yasak etmişti.

Günümüzde ise "Çocukları küçük ve değersiz görenler, millet hayatında, nasıl mühim bir unsuru hafife aldıklarını düşünüp ürpermelidirler."

Bizim de yakın bir gelecekteki aydınlık dünyamızın mimarları olacak çocuklarımızın eğitimine anaokulları seviyesinde bu şekilde el uzatabilmemiz ümidiyle.

Osmanlılarda Ticari Hayat

Taşkın Çineli

Bazılarının zannettiği gibi Osmanlı Devleti, sadece kılınç kudreti üzerinde durmuyordu. Devletin nizamı, "kışla-medrese-tekke" üçgeni içinde, "disiplinle-ilimle-aşkla" ilerliyordu. Osmanlı, devrinin her şeyine hâkim; her mevzuda söz sahibi idi. Devrinin siyasetine hâkim olduğu gibi, iktisadiyatına da hâkimdi.

Osmanlı maliyesinin gücü, padişah "haslarından" ve "mukataalarından" elde edilen gelirin çok mühim bir kısmı, ticari ve iktisadi faaliyetlerin beslediği kaynaklardan meydana geliyordu.

Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin siyasi ve askerî gücünün gerisinde, büyük bir iktisadi ve ticari güç yatmaktadır. Selçuklular, Anadolu'ya yerleşmelerinden hemen sonra ticari hayatı canlandırıcı hanlar ve kervansaraylar yaparak kervanların burada dinlenme ve tehlikelerden korunmasını sağlamış; bir nevi sigorta hizmeti görmüşlerdir.

Osmanlılarda ticari hayatın bir nevi alt yapısı olan çarşı ve bedestenlerin yapımı ve bunun tabii bir parçası olarak

"imaret sistemi", şehirli-yerleşik bir medeniyet olan Osmanlı nizamının "Tımar sistemi" kadar ayrılmaz bir parçasıdır.

Ahi Teşkilatı (Loncalar)

Loncalar, Ahiliğe bağlı olduğundan teşkilatta dinî bir disiplin ve hiyerarşi vardı. Yamak, çırak, kalfa, usta, pir münasebetleri buna göre düzenlenmişti. Aynı meslek gruplarından oluşan loncalar, malların kalite kontrolü, işçi ücretleri, kâr hadleri, ayar ve ölçülerin doğruluğu bakımından devlete karşı sorumluluk taşırlardı. Bütün esnaf ve sanatkârlar, "eline, beline, diline sahip" bir başkan seçer ve buna "pir" denirdi.

Ahilerde sanatkarlık şartı: Esnaf ve sanatkâr olmak isteyenlerin belirli bir ahlak seviyesine ulaşmış olması gerekirdi. "Küfredenler, ikiyüzlü ve ortalığı karıştıranlar, yalan söyleyenler, kan dökenler, başkalarına tuzak kuranlar, sattığı malda ihtikâr ve hile yapanlar" ahi olamazlardı. Usta olmak isteyen kalfa, kendi mesleği ile alakalı bir eser yapar ve bunu bazı disiplin ve hiyerarşi kaidelerine uyarak "Zaviye"ye getirirdi. Kalfanın kendisi tarafından yapılan eser, zaviyede; pirler ve ahi babaları tarafından incelenir; eksiksiz bulunursa kalfa merasimle ustalığa terfi eder, dükkân veya atölye açmasına izin verilirdi.

Bizans veya diğer ülkelere nazaran, Osmanlı esnafının malı daha kaliteli olur ve daha çok tercih edilirdi.

Ahi teşkilatlarının vergiden muaf tutulmaları, ahilere ait vakıf ve zaviyelerin desteklenmesi şuurlu bir hamiyetperverliğin bir görüntüsüdür. Bu destek Ahi teşkilatına öyle bir âli güç kazandırmıştır ki hiçbir teşkilat onlarla rekabet edemez duruma gelmişti.

Ahilik "elin açık, alnın açık, sofran açık; dilin kapalı, gözün kapalı, belin kapalı" veya "elin tek, dilin berk, dilin

pek tut; aşına, işine, eşine sahip ol" prensipleri üzerine oturtulmuş ve asırlar boyunca yıkılmamıştır.

Şehir içi ve Perakende Ticaret:

Tüccar; toptancılık yapan, bölgeler arası ve milletlerarası ticarete mevzuu olan malların ticaretiyle uğraşan kimselere denirdi. Şehir içinde ve perakende ticareti yapanlara da esnaf denirdi. Tüccarlar için her ne kadar ihtisap kaidelerine riayet mecburi olmasa da esnaf buna uymak mecburiyetinde idi.

Esnaf, ticaretini, padişah veya vakıflar tarafından inşa edilen ve bedesten denilen toplu çarşılarda yapmaktaydı. Evliya Çelebi, "... Konya'da 26 tane bekâr hanı, bedestenle birlikte 1900 dükkânı vardır. Yüzlercesi mamur olup, kargir yapılı demir kapılı kanatlarla kurulmuş kurşun örtülü bedestendeki zengin tüccarlarda, bütün dünyanın kıymetli malları bulunur. Sipah pazarı, saraçhanesi, tahtakalesi (kale altı çarşısı), mamur ve süslüdür..." diye anlatır.

Bölgeler ve Milletlerarası Ticaret:

Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu ve bölgeler arasındaki birbirini tamamlayıcı ilişkiler, toptan ticarete zemin hazırlayıp, bölgeler ve milletlerarası ticaretin gelişmesinde mühim rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nin kendi sınırları içinde bulunmayan bazı malları elde etmek ve bunlara karşılık, kendi ihtiyaçlarından fazlasını satmak üzere giriştiği milletlerarası ticaretten başka, ülkenin çok daha önceki devirlerden itibaren, Asya-Avrupa arasında köprü olmasından dolayı transit ticarete sahne oluşu iktisadi hayatta mühim bir faktördür.

Bu ticaret hayatı içinde ticari şirketler doğmuş, sigorta ve poliçe gibi ileri seviyede müesseseler gelişmiş, faal bir tüccar ve müteşebbis sınıf ortaya çıkmıştır.

Ümit Burnu keşfedilinceye kadar Akdeniz, büyük ticaret filolarının dolaştığı ve dünya ticaret hacminin büyük bir kısmının yapıldığı bir merkez hâlindeydi. Yüzlerce ticaret gemisiyle Hindistan'dan Avrupa ülkelerine; Orta Doğu'dan ve Asya'dan açık denizlere akan büyük bir ticaret filosuyla Osmanlılar, en çok talep edilen mallarını Avrupa piyasalarında pazarlayıp dış ticaret hacimlerini artırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde zamanla hazine boşalmış ve çeşitli tedbirler alınmıştı. Mesela, Yavuz Selim zamanında ilk iç borçlanma yapılmış; ancak bu borçlanma geçici olup, kısa sürede telafi edilmiştir. İsrafın, gösteriş ve alayişin karşısında olan Yavuz'un sekiz yıllık saltanatı sona erdiğinde hazine altınlarla dolup taşmış, "Yedikule zindanları" hazine şubeleri hâline gelmiştir. Bu mahzendeki birinci kulede altınlar, ikinci kulede gümüşler, üçüncüsünde altın ve gümüş mamulü mücevherler, dördüncü kulede eski devirlerden kalma kıymetli eşyalar, diğerlerinde de cephane, eski eserler ve devlet arşivleri saklanmaktaydı.

Ticaret ahlakı ve teşebbüs kabiliyetleri ile tanınan Müslüman tacirler yükselirken tüketiciler fakirleşmiyor; kurulan vakıflarla bütün halkın refah seviyesi yükseltiliyordu. Bazen malların zekatını verecek fakir bulmakta güçlük çekiliyordu. Tüccar, kapitalist sistemdeki gibi her ne pahasına olursa olsun kazanma hırsına kapılmıyordu. Ferdin geliri kendi refahını sağladığı gibi, toplumun refahına da katkıda bulunuyordu.

Kaynaklar:

1 Prof. Dr. Aydın Yalçın, Türkiye İktisat Tarihi.

2 Ord. Prof. Dr. Nihat S. Sayar, Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları.

3 Necdet Sevinç, Osmanlılarda Sosyo-Ekonomik Yapı, l.cilt.

Bedesten: Yüzlerce dükkânın içinde bulunduğu kapalı çarşılar.

İhtisab: Hesap sorma. Osmanlılarda esnaf daima denetim altında bulunur, tespit edilen fiyatlar üzerinden satış yapardı.

Osmanlı Ticari Hayatında Çarşı ve Bedestenler

Sungur Sivaslı

Osmanlılarda canlı ve kesif bir ticaret hayatının ortaya çıkmasında çarşı ve bedestenlerin önemli bir yeri vardır. Farsça "çarsu" kelimesi dilimize çarşı şeklinde girmiş olup üstü kapalı pazarlara verilen isimdir.

Çok eskiden değerli kumaşların satıldığı yerlere Bezzazistan denirdi. Bu terim Osmanlı toplumunda zamanla bedesten şeklinde kullanılır hâle gelmiştir. Ticari hayatın çekirdeğini teşkil eden bedestenler sonraları kıymetli malların (mücevher, porselen, ipekli kumaş vs.) alım, satımına tahsis edilmiştir. Bedestenler aynı zamanda bir kapalı çarşı olup; dört tarafı demir kapılı, üzerleri kubbe ile örtülü, emin ve mahfuz taş binalardı. Bedestenlerin etrafını dükkânlar, arasta denilen kapalı çarşılar, iş hanları çevirirdi. Bedestenler bu ticari külliyenin ortasında, yüksek taş yapıları ve kubbeleri ile bir iç kule gibi yükselirdi. Hem sağlamlık hem de yangınlara karşı korunmak için bedesten inşaatlarında taş kullanılmıştır. Çarşı esnafı ve halk her türlü kıymetli eşya ve mallarını küçük bir ücret karşılığı buralarda muhafaza ederlerdi. Bedestenlere tevdi edilerek zamanla alınmamış ve mirasçısı

çıkmamış olan eşya ve mallar devlet hazinesine aktarılır, bilhassa bu tür emvalin hayır işlerine harcanmasına dikkat edilirdi. Bedestenlerde ancak emin, dürüst, ahlaklı insanlar dükkân sahibi olabilirdi. En ufak yolsuzluğu görülenlerin bedesten ile ilişiği kesilirdi. Buralarda devlet kontrolünü muhtesip denilen memurlar sağlardı.

Anadolu ve Rumelinin bilhassa kervan ve transit yolları üzerinde bulunan şehirlerinde bedesten ve kapalı çarşılar vardı. Çarşı ve bedestenlerin en büyükleri İstanbul'daydı. İstanbul'daki, kapalı çarşı içindeki dört bine yakın dükkânıyla bir kasabayı andırır. Aynı zamanda dünyada bu tip çarşıların en büyüğüdür. Osmanlıların geliştirdikleri bu kapalı çarşılar Batıda çok sonraları ortaya çıkacak ve Batı, Osmanlıyı bu sahada örnek alacaktır. Kapalı çarşıda dükkânların yanı sıra 5 cami, l mektep, 7 çeşme ve l sebil vardı. Yine dünya tarihinde ticaret merkezlerinin içine ilk kez okul açanlar Osmanlılar olmuştur. Bugün bazı sanayi merkezlerinde çıraklık okulları açılmaya çalışılmaktadır. Ecdad yüzyıllar önce bunu planlamış ve pratik olarak uygulamıştır. Ayrıca çarşı esnafı cami derslerine katılır, bilgi dağarcığını takviye ve tekmil ederdi. Devamlı olarak alışveriş ve para ile uğraşan bu insanlar, insanın mühim ve vazgeçilmez bir yönünü oluşturan kalb ve ruhlarını maddeye esir olmaktan bu ders halkalarına katılarak muhafaza ederlerdi.

Kapalı çarşıda hanlar ve sokaklar satılan mallara göre adlandırılırdı. Terziler sokağı, kalpakçılar sokağı, sahaflar çarşısı vs... Sokak kavşakları bir meydana açılır, sabahları işine gelen esnaf önce bu meydana toplanır, yapılan duaya iştirak ettikten sonra dükkânını açardı. Bugün bu meydana hâlâ "dua meydanı" denmektedir.

Bir zamanlar birçok sahada olduğu gibi ticari sahada da insanlığa rehber ve muallim olan bir ecdadın torunlarının yine onlara yakışır bir keyfiyette tekrar arz-ı endam etmesi ümidiyle…

Osmanlıda Standart Anlayış

Muammer Gökçin

Tarım ve küçük zanaat toplumlarından endüstri ve sanayi toplumlara geçiş, şüphesiz birtakım sıkıntıları da beraberinde getirdi. Cemiyet hayatının esasını teşkil eden "birlik ve beraberlik içinde iş yapma" olarak tavsif ettiğimiz "imece ruhu" sarsıldı, ferdî kapitalizm biraz daha ön plana çıktı. Diğer taraftan "huzur toplumu"nun istinat noktası olarak, içtimaiyatın taksim-i â'mâl (sosyolojinin iş bölümü) prensibi materyalist felsefe tarafından suistimal edilip, bir sömürü vasıtası olarak kullanılmak istendi. Fertler mutlak yalnızlığa itildi; bütün iç dinamiklerinden mahrum, meçhul bir hâlde bırakıldı... Ulvi ruhlar pörsüdü, temiz vicdanlar kirletildi, hüşyâr (uyanık) duygular köreltildi, "akl-ı selim"ler törpülene törpülene "robot insan" veya "makina insan"a doğru gidildi. Netice itibariyle; "tüketim için daha fazla üretim" hırsı, reklam ve propagandalarla teşvik edilip desteklenirken, "Ben tok olayım da başkası açlıktan ölsün, bana ne?" fasit düşüncesi cemiyetin her kesiminde şüyu bulmaya başladı. İsraf ekonomisi kabardı, şükretme duygusu-

nun yerini kanaatsizlik aldı, insanlar lüks eşya -üstelik yabancı marka eşya- alma yarışına girdi. Niceleri -hatta nice mütedeyyinler- sırf bir özenti uğruna, ailevi geçimsizlikleri, daha ileri safhada, sıcacık yuvalarının dağılmasını bile göze aldı. Onlar dünyayı, yani gösterişli, peşin ve fâni olanı tercih etti, ah, niceleri kendilerine yazıklar etti!..

"Huzur toplumu"nun ruhunun kemirilmesi ve maşeri vicdanda ilk çözülme "zekat müessesesi"nin kaldırılmasıyla başladı. Dinen yasak olan faizin meşruluk kazandırılıp revaç bulmasıyla da zengin-fakir tabakaları arasında büyük boşluklar meydana geldi. Bu boşlukları; ne prim, avans ve sigortalar ne de ulufe kabilinden göstermelik burs ve yardımlar doldurabildi. Holdinglerin acımasızlığı küçük esnafı sildi. Dinî erkân ve erbâb bile mesleklerinin şeref ve itibarını ayaklar altına almak pahasına, devlet kapısına ve dilenciliğe muhtaç edildi. Otomatik ve pratik tercihiyle dev makinalar "el emeği göznuru" elsan'atlarımızı ve onlarla birlikte bütün zerafetlerimizi aldı götürdü. Şimdi ortada; korumasız-güvencesiz, her geçen gün; aracıların, tefecilerin ve simsarların soygun ve hegemonyası altında ezilen; ticaret ahlakını büsbütün yitirmiş dalavereci tüccarların karşısında da devamlı aldatılan bir tüketici var. Zavallı tüketici!..

Şurası da muhakkak ki bugün artık, makina çağının birçok avantajlarını kullanmakla beraber, belki daha fazlasıyla muhtemel risklerine de katlanmak mecburiyetindeyiz. Ancak ben, sözkonusu bu riskleri asgariye indirmenin kendi elimizde olduğu inancındayım. Çünkü bin asırlık bir maziye sahip şanlı tarihimizde; bize bugünlerde bile yol gösterebilecek ibretli dersler, numune teşkil edici tatbikatlar; yine ecdadımızın çağlar ötesi basiretleriyle çözüme kavuşan nice problemlere dair ince, hikmet dolu prensipler ve topyekûn

bir cemiyeti ayakta tutan maddi ve manevi rabıtalar yeterince vardır. Sağlıklı bir kriterle üzerine düşüp, bugünlerde bir kez daha bunlara atf-ı nazarda bulunup dikkate almak ve dört elle bizi biz yapan inançlarımıza sarılmak, her geçen gün biraz daha zaruret arzetmektedir. Uhuvvet ve tesanüd (kardeşlik ve dayanışma) ruhuyla kenetlenmiş, dört bir yana ışık saçan bir "huzur toplumu" için...

Tarihimizde İlk Standart Kanunu

"Standart", benzerleri için numune tutulması veya herkes tarafından kabul edilmiş müşterek bir mefhum, süreç veya nesne olarak tanımlanabilir. Ticari hareketliliğin durmaması için, fevkalade şartlar haricinde, fiyatlar umumiyetle serbest bırakılırken; malların şekil ve kalitesi hususunda, Asr-ı Saadet'ten günümüze kadar hassasiyetle üzerinde durulmuş ve hatta kanuni esaslara bile bağlanmıştır. Dünyanın ilk standart kanunu olarak kabul edilen ve 1502 yılında, Velî namlı Osmanlı padişahı, II. Bayezid tarafından çıkarılan "Kanunnâme-i İktisâb-ı Bursa" fermanı buna bir delildir. 48 maddeden ibaret bu fermanda, Bursa'da; yenilip-içilen, alınıp-satılan her şeyin standardı belirleniyor, ürünlerin hangi maddelerle yapılabileceği, nasıl yapılması gerektiği ve elde edilen maddenin maliyeti ve bazı temel malların satış fiyatları tespit ediliyordu. Mesela, bu fermanın ikinci maddesi ekmeklere, üçüncü maddesi alışverişte yapılan usulsüzlüklere, dokuzuncu maddesi tatlılara, on üçüncü maddesi etlere, onbeşinci maddesi de lokantalara dair idi. Bu fermanda sözkonusu standardizasyona, Batı'nın en az 250-300 yıl sonra gittiği gözönünde bulundurulursa, fermanın ehemmiyeti biraz daha anlaşılır. Günümüzde ise standardizasyon, daha ziyade, sanayi toplumunun ihtiyaçları veya müsbet menfî ne-

ticeleri açısından ele alınmakta ve daha değişik bir perspektif kazandırılmış bulunmaktadır. "Doğrudan veya dolaylı olarak tüketicinin korunması, dışa açılmada kolaylık, sağlıklı bir çevrenin oluşturulması, ürün kalitesinin geliştirilmesi ve kaynakların daha etkili kulanılması, tasavvur edilen bellibaşlı hedeflerdir.

İslam Toplumunda Kalite Kontrolü ve Ahilik

İslam hayat nizamında ticaret, bir taraftan; "Yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından rızıklarınızı arayınız." *(Cum'a, 10)* gibi ayetlerle, "Doğru ve güven duyulan dürüst bir tacir, kıyamet gününde sıddıklar ve şehidler ile beraber haşredilecektir." *(Tirmizî, Hâkim)* gibi hadislerle teşvik edilirken diğer taraftan da; "Yazıklar olsun o alışverişte hile yapanlara ki onlar, insanlar üzerinden kendilerine ölçtükleri zaman tam basarlar (tartarlar), onlara ölçtükleri zaman da eksiltirler." *(Mutaffifîn: 1-3)* gibi ayetlerle ve "(ticaret) Yalan yemin malın sürümünü temin ederse de, kazancın bereketini giderir." *(Buharî, Müslim, İbni Mâce)* gibi hadislerle de tüketicinin korunması yolunda üretici ve satıcının dizginlenmesi için caydırıcı vicdani müeyyidelere tâbi kılınmıştır.

Bir keresinde, Peygamber Efendimiz (s.a.s.); Benû Kaynuka Çarşısını teftiş edip malları kontrol etmiş, ancak buğday satan bir tacirin buğday yığınına elini daldırıp iç kısmının biraz rutubetli olduğunu görünce çok üzülmüş, "Bize hile yapan bizden değildir." *(Müslim)* buyurmuştur. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer (r.a.) ve daha sonraki devirlerde teftiş ve tebdil-i kıyafette kontrol süregelmiş, ancak Osmanlı Devleti'nde bu işlem bir teşkilat ve bu teşkilat içerisinde hususi bir mekanizma hâlini (konumunu) almıştır. Ahilik ve Fütüvvet müessesesi olarak...

13. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkan "Ahilik"; İslam öncesi dönemden başlayarak gelişen Türk esnaflık geleneğinin, İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra İslam'ın ahlak prensipleriyle birleşmesi neticesinde şekillenen bir lonca (esnaf) teşkilatıdır." Benzer bir mefhum olarak "Fütüvvet", kahramanlık, cömertlik ve misafirperverlik gibi hasletleri içine alan tasavvufi veçhesiyle de derinlik kazanmış bir kardeşlik müessesesidir. Daha sonraki devirlerde ise, "Ahilik ve Fütüvvet" müşterek, yani bir arada mütalaa edilmiştir. Bu esnaf loncalarını, kesinlikle; Batıdaki "sınıf toplum" anlayışından doğan sendikalardan veya birer monopol sömürü vasıtası olan kartel ve tröstlerden ayırmak gerekir, özellikle Lions Kulüpleri ve Mason localarından tamamiyle farklıdır. Çünkü "Ahilik"in temelinde İslam ahlakı ve Anadolu-Osmanlı geleneği vardır. Ahilik ve Fütüvvet müesseselerine, günümüzün gerçek bir kooperatifçilik örnekleri denilebilir.

Osmanlı toplum ruhunun simgesi ve çalışma hayatının temsilcisi olan bu Ahilik teşekkülleri, ilgili mesleğe ve sanata ait bütün işleri yönetir, ihtilafları halleder ve esnafla devlet arasındaki ilişkileri düzenlerdi. Tüketici açısından asıl fonksiyonları ise, mal ve fiyatların standardizasyonu ve kalite kontrolü idi.

Şehirler ve bölgeler itibariyle Ahilerin yönetimindeki meslek birlikleri, üyelerinin ürünlerinin kalite kontrolünü yaparlar, şikâyetleri dinlerler, uygunsuz hâlleri araştırırlar ve suçlu bulunanlara ceza verirlerdi. Ahilikteki temel prensip, belirlenmiş standartlar dışında bozuk mallarla ve yüksek fiyat talepleri ile onların zarara uğramalarına meydan vermemekti. Ahilik teşkilatı, haksız rekabeti önlemek, tüketiciyi tekelci eğilimlerden korumak için bir teftiş (denetim) mekanizması da geliştirmiştir. Ahilikte, ihtikâr ve istifçiliğe karşı

caydırıcı ve çok sıkı tedbirler alınmış olup, bunu yapanların depolarına baskınlar yapılarak istiflenmiş malların piyasaya çıkarılması temin edildiği gibi, narhı* bozanlar da cezalandırılmıştı. Ayrıca toptancı esnafının perakende mal satmaları da yasaklanmıştı. Yine Ahilikte; müşteriye kaliteli malı gösterip satış anında ona malın kalitesizini vermek, hileli yollarla diğer esnafı safdışı bırakıp yüksek fiyatla satmak da yasaklanmıştı. Her malın imalatında dikkat edilecek esaslar tespit edilmişti. Mesela, bıçakçıların, kılıç imal edenlerin, dokumacıların, şişe-cam imalatçılarının, belirli malları imal ederken mamullerin cinsine göre hammaddelerin cinsi, gramajı ve üretimde kullanılacak tekniğe kadar pek çok husus bir tüzük hâlinde belirlenmişti.

Hülasa, Osmanlı Devleti'nde kalite kontrolü; ya tebdil kıyafet içerisinde çarşı-pazar teftişi şeklinde, ya Kuloğlanları (Eksikçiler) nezaretinde, ya da Kethüdalar tarafından yapılırdı. Bu kalite kontrolü esnasında; çürük, eksik ve sahte mal imal ettiği tespit edilen ve ikazlara rağmen bunda ısrar eden esnafın pabucu ayağından çıkarılarak iş yerinin damına atılır, "pabucu dama atılan" esnaf işyerini kapatmak zorunda kalırdı. Halk arasında "Pabucu dama atıldı!" deyiminin menşei bu hâdiseye dayanır.

Şurası asla unutulmamalıdır ki Osmanlı "tüketicinin korunmasından insana değer verilmesi, insana değer verilmesinden de onun manevi değerlerine değer verilmesini anlıyordu. Bu sebepten maneviyat büyüklerine büyük ehemmiyet veriyor, esnafa yol gösterip onları eğiten ehl-i turuku bağrına basıp hürmet ediyor ve ilim adamlarını koruyordu.

* *Narh: Tüketiciyi korumak amacıyla, özellikle temel ihtiyaç maddeleri için resmî makamlarca belirlenen ve her yerde geçerli olan fiyat.*

Osmanlı toplumunda; avamdan havassına, tebaasından padişahına, zaten hemen herkes kendilerini bu ilim ve edep abidelerine muhtaç hisseder, çoğu defa onların meclislerinin müdavimi olurlardı. Böylesine bir toplumda, bugünkü anlamda ciddi boyutlarda bir tüketici probleminin olması mümkün değildir. Pek nadir olarak zuhur eden yolsuzluk ve huysuzluklara, ancak Rum, Ermeni, Yahudi gibi yabancı tebâiyetli Müslüman olmayan unsurda rastlanırdı.

Netice

Evvela dikkate değer şu husus gözden kaçırılmamalıdır. Batı, kendi problemleri ile bizi mahkûm etmek, hatta çoğu defa faturayı da bize ödetmek istiyor. Bizim medeniyetimizde ve bizim cemiyetimizde zuhuru asla mümkün olmayan, kökü inançsızlığa dayanan problemlerle... Ancak günümüzde, global bir sistem ve etkileşimin kaçınılmaz olduğu iç içe toplumlar içerisinde, iletişim vasıtalarının sınırtanımazlığı ve farklı dünyaları birbirine yaklaştırıp tek bir dünyaya doğru götürme çabaları içerisinde, haricî hiçbir problemden etkilenmeden, mücerred kalabilmek ve dışa kapalı bir toplum olarak yaşayabilmek hemen hemen hiç mümkün değildir. Bize düşen; ne taraftan olursa olsun, kimin hesabına ağır basarsa bassın, bütün problemlerin sebep ve neticelerini ilmî metotlarla ve bize ait gayeler istikametinde tahlil edip gerçekleri olduğu gibi gözler önüne sermek, çıkış ve kurtuluş yollarını apaçık göstermek olacaktır. Tabii, kendi din ve kültür dünyamızın mikyasları içerisinde... Kur'an'ın aydınlığında...

Bugün endüstrisiz bir ülke ve makinesiz bir hayat mümkün değil gibidir. Bu dönüşü olmayan yolda, "tüketicinin korunması" problemini de yine kendi kıstaslarımız, kendi değer ölçülerimiz ve kendi tarihî mirasımız açısından ele ala-

cak, ihmal ve ihtiraslarımızı bir bir ortaya koyacak; neticede kendimizi İslam'ın emin ellerinde bulacak, O'nun şaşmaz düsturlarına bütün kalbimizle ve bütün can-u gönlümüzle yeniden bağlanacak, O'nda dirileceğiz. İnsanlık O'nda hayat bulacaktır.

Kaynaklar

1 Standard, yıl: 26, sayı: 10, 1987, sh: 48.
2 Kaynaklar, 2/Kış, 1984, sh: 26-32.
3 Fehmi Koru, Zaman Gazetesi. 22.6.1989/ 19.1.1990/13,2.1990.
4 Ank. Tüketici Bült. sayı: 9, 1990, sh: 6.
5 M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, cilt: 2, Ankara 1971, sh. 22.
6 Milliyet: 11.8.1990.
7 Zaman Gzt. 19.2.1990/28.11.1989.
8 G.G. Arnakis, "Futuwwa traditions in the Ottoman Empires", Journal of Near Eastern studies, XII. Oct., 1953, p. 238.
9 Riyâzü's-Sâlihîn, cilt: 3, D.İ.B. yay. sh: 160-161.
10 Standard, yıl: 19, sayı: 225, sh: 3.
11 Fehmi Koru, Zaman, 15.10.1988.
12 Sadettin Kocatürk, Fütüvvet ve Ahilik, XX. Ahilik Bayramı Kongresi Tebliğleri, Ank., 1985, sh: 17-41.
13 Standard, yıl:27, sy.:321,sh: 10-13,20
14 M. Emre, Ticârette Ahlâkın Esasları, Zaman Gazetesi.
15 İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Bedir Yay., cilt: 2, sh: 161-227.

Osmanlılarda Vakıf Anlayışı

Kâmil Eminoğlu

Temelinde Allah rızası, hayır duygusu ve insanlık sevgisi yatan vakıflar, hayırsever atalarımızın vicdanlarından birer iyilik, güzellik ve şefkat abidesi hâlinde doğmuş, yükselmiş ve günümüze kadar insanlığa birçok sahada verimli hizmetlerde bulunmuşlardır. Helal mallarını ve helal paralarını seve seve vakfederek Allah rızasını kazanmayı, cemiyette yardım, fazilet ve sevgi hislerinin gelişmesini gaye edinmiş ceddimiz, yapılmasında fayda mülahaza ettikleri her şeyi vakfa konu seçmişlerdir. Öyle ki, "Vakıf yapanlar neler düşündüler?" şeklindeki bir soruya "Neler düşünmediler ki?" diye yeni bir soru ile cevap verilebilir.[1]

Lügat manasıyla vakıf "Bir kimsenin belirli şartlarla, resmî bir senet veya vasiyet yoluyla, mülk veya parasını bir amme hizmetinin sürdürülmesi için tüzel kişiliğe sahip bir kuruluş hâline getirmesi" demektir. Bu ifadeye uygun olarak İslamiyet'ten önceki toplumlarda da bazı vakıf uygulamaları görülmüştür.[2] Fakat hakiki manasıyla vakıf müessesesi İslamiyet'le birlikte gelişti. Bilhassa Osmanlı devrinde vakıf müesseseleri en gelişmiş dönemine geldi. İslamiyet'te vakıf

kurmak demek, kişinin kendi para ve malından cemiyet adına ve en önemlisi Allah rızası için feragat etmesi, kendi para ve malını bu yolda bağışlaması demektir. Bu arada devletin vakıf kurmak isteyen kimseye yardımı olduğu; mülkiyeti devlete ait olan birçok gayrimenkulu vakıf kurması şartıyla, o kimseye devrettiği sık sık görülmektedir.

Osmanlı vakıf metinlerinden yapılan tesbitlere göre; hasta ve garip leyleklerin bakım ve tedavisi, bayram günlerinde top atılarak halkın sevindirilmesi, halkın neşe ve sevincinin artırılması, alışveriş edenlerin aldatılmasını önlemek gayesiyle çarşı ve pazarlara ölçek ve kantar kurulması, yoksul genç kızlara çeyiz verilmesi, düğünlerinin yapılması, halka faydalı eserler yazdırılıp bastırılması, dağıtılması, cezaevlerindeki mahkûmların ihtiyaçlarının karşılanması, et fiyatlarının kış aylarında yükselmemesini sağlayacak tedbirlerin alınması, ıslah edilmiş koyunluklar kurulması, ziraatın geliştirilmesi, borç yüzünden hapse girenlerin borçlarının ödenmesi, çocukların açık havada gezdirilmesi, Van gölünde gemi işletilmesi, kimsesiz fakirlerin ölülerinin kaldırılması, mektep çocuklarına yardım edilmesi gibi akla gelebilecek her türlü faydalı konuda vakıf kurulduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti özellikle yükselme ve duraklama devirlerinde, çağının çok ilerisinde bir toplum meydana getirmiştir.[3]

Bu devirde Osmanlı öylesine bir olgunluk seviyesine erişmişti ki yaz aylarında suların karla soğutularak halka verilmesini şart koşan vakıf, çeşme ve sebiller bile inşa edilmiştir.[4]

Sayıları binleri aşan vakıf eserlerinden Selimiye, Süleymaniye, Bayezid, Fatih külliyeleri bu konuda başka birer misaldirler. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, Selimiye medresesinin uzunluğu bir mil, eni yarım mildir. Süleymaniye külliyesinin bünyesinde bir cami, bir rasathane, bir akıl hastanesi, birkaç hamam ve misafirhaneler vardır. Fatih kül-

liyesinde bunlara ilaveten, sekiz fakültesi bulunan bir üniversite ve bir imaret bulunmaktadır. Gureba hastanesinin vakfiyesinde şu hükümler vardır;

1) Bu hastanede garipler, soğanın kilosu bir sarı altına da çıkmış olsa ücretsiz tedavi edilecektir. 2) Her hastaya her gün bir tavuk yedirilecektir. 3) Kış aylarında tavuk eti yedirilemezse, İstanbul yakınlarındaki Belgrat ormanlarından yabani ördek veya kaz vurularak hastalara yedirilecektir.[5]

Böylesine muhteşem müesseselerin kurulması için büyük vergi gelirlerinden vazgeçerek, maddi desteğini azami derecede tutan devlet, aynı zamanda ciddi bir kontrol de yapmaktaydı. Kaynaklara göre, Süleymaniye hastanesine bakmakla görevli nazır, her an gelip hastaların hâllerini sorar, şikâyet ve ihtiyaçlarını tesbit ederdi. Vakıf kuran bir kimse, bir vakfiyename hazırlar ve bu vakfiyenamede fakir, sakat ve kimsesizlere, Allah misafirlerine günde ne kadar yemek pişirileceği teker teker belirtilirdi. Cuma ve bayram günlerinde yemek ve tatlıların daha bol, daha gıdalı olması şart koşulurdu.

Her türlü maddi ve manevi fedakârlığı yaparak vakıflar kuran ve devirlerini aydınlatan ceddimizin yanında bütün bir hayatını Allah yolunda vakfetmiş ve her türlü benlik duygusundan sıyrılmış yeni bir neslin emarelerini görmenin bahtiyarlığı içindeyiz.

Kaynaklar

1 İbrahim Ateş, Vakıflar Dergisi, Cilt XVI.
2 T.H.Y. Magazin Dergisi, Şubat 986.
3 Necdet Sevinç, Osmanlılarda Sosyoekonomik Yapı (s.102-109).
4 Osman Ergin, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı (s.7).
5 Evliya Çelebi Seyahatnamesi (c.2, s.22).
6 Sızıntı Dergisi, (c. 4, s. 41)

Kuş Sarayları

Çetin Sungur

Kuşları sevmek insan yaratılışında vardır, insanlar bu yaratıklara karşı sevgi, şefkat, rikkat ve merhamet duyarlar.

Ecdadımızda ise kuş sevgisi bir başkadır. Osmanlı topraklarında seyahat eden yabancılar bu mevzuda hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Mesela Alphonse de Lamartine şöyle der: "Bazı Türkler ömürleri boyu besledikleri güvercinler için, ölürken vakıflar tesis edip, kendilerinden sonra da yem serpilmesini sağlarlar." Le Brayn: "Türklerin iyiliği insanlara münhasır değildir. Hayvanlarla, kuşlara da şamildir. Onlar ihtiyarlara ve çocuklara çok alaka gösterdikleri gibi hayvanlara iyilik etmekten de hoşlanırlar. Leylek ve kırlangıçlar koğulma tehlikesine maruz kalmaksızın istediği Türk evinin üzerinde yuvasını yapabilir." der.

Bursa'da "Gurabahane-i Laklakan" denilen leylek hastanesinin bu tip hayır eseri olarak, tarihte benzeri yoktur. Kuşların bile ihmal edilmediği bir içtimai adalet anlayışı... İnsanlık, ecdadımızın asırlar öncesi ulaştığı çizgiden fersah fersah uzaktadır.

Eski şehirlerimizde, insanlarla birlikte yaşayan leylek, güvercin, kumru, kırlangıç, serçe gibi kuşlar sevilen hayvanlardır. Bunları rahatsız etmek, öldürmek, günah; yuva yapmalarına beslenmelerine yardım etmek sevab sayılırdı. İşte bu anlayış Türk mimari sanatında kuşlar için yapılan "kuş sarayları" şeklinde tezahür etmiştir. Kuşlara evler, köşkler ve saraylar yapmak... Bu sadece bizim kültürümüze, millî mimarimize has bir keyfiyettir.

16. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Rumeli şehir ve kasabalarında, binaların cephelerine kuş sarayları yapılmaya başlanmıştır. En sanatkârane örnekleri İstanbul'da olup, klasik devir Osmanlı mimarisi ile birlikte kendini göstermiş ve 19. yüzyıla kadar gelişerek millî mimarimizin çok alaka çekici bir detayı hâline gelmiştir.

Kuş sarayları, binaların en çok güneş alan, sert ve soğuk rüzgârlardan mahfuz, kedi, köpek gibi hayvanların erişemeyecekleri yükseklikteki emniyetli yerlere yapılmışlardır.

Kuş saraylarının bulunduğu binalar çok değişiktir. Evler, camiler, çeşmeler, medreseler, hatta köprüler bu kuş saraylarıyla donatılmıştır. Gerçekten bir saray gibi ihtimamla yapılan bu kuş evleri İslamiyet'in verdiği ruh ile ulvileşen Osmanlı düşüncesinin müşahhas sembolleridir.

20. asır insanının bütün teknik ve maddi imkanlarıyla bile düşünemediği mevzularda ecdad kafa yormuş, çözüm getirmiş ve zirvelere taht kurmuştur. Hayatın her kademesinde tekrar böyle şahikalara ulaşacak, bu milleti en iyi şekilde temsil edecek bir ümit nesli temennisiyle…

Kaynaklar

1 Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, c. 10.
2 Kültür ve Sanat, Kültür Bakanlığı Sayı: 5
3 Celal Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi.

Osmanlıda Ağaç Oymacılığı

Sungur Sivaslı

Sanat tarihinde ağacın işlenmesi, şekillendirilmesi, mimari eserlerin tezyininde kullanılması oldukça eskiye dayanır. Ağaç işçiliği sahasında da en muhteşem örnekler Selçuklu, bilhassa Osmanlı çağına aittir. Osmanlı çağından sonra ağaç işçiliği bir daha eski seviyesine çıkamayacaktır. Zira ağaç işçiliği oldukça zor bir sanat olup, son derece geniş bir sabır, bilgi, maharet ve fedakârlık gerektirir. Bir çocuk ihtimamiyle ele alınan ham ağaç, mâhir ellerde aylar süren sabır ve emek sonunda bir dantela zerafeti kazanır.

Osmanlılar ağaç ve tahta üzerine yapılan oymacılığa "kaatıcılık" derlerdi. Bu sanat erbabı, yumuşaklık derecelerine göre ıhlamur, meşe, ceviz, elma, sedir, gül, abanoz ağaçlarını kullanmışlar. Böylece başlıbaşına bir ekol oluşturan Osmanlı çağı ağaç işleriyle minber, kürsü, rahle, kutu ve çekmeceler yapılmıştır.

Osmanlı ağaç işi sanatkârları bir müddet Selçukluların uygulamış olduğu oyma ve şebekeli oyma tekniklerini kullanmışlar, peşinden geçme (kündekâri) tekniğini geliştirmişlerdir. Ardından buna tahta kakma, sedef, fildişi kakma, gömme ve sedef mozaik tekniklerini de eklemişlerdir.

Geçme tekniği küçük ölçüde çeşitli geometrik parçaların birbirine geçmesiyle sağlanmış, dolayısıyla yapıldıkları zamandan günümüze kadar dış tesirler onlara hiçbir zarar vermemiştir. Geçme tekniğinde küçük tahta parçalarının suları, damarları birbirine karşı konulmuş, böylece birinin diğerinin nem ve ısısıyla bozulmasına engel olunmuştur. Bundan dolayı da geçme tekniği ile yapılan Osmanlı ağaç işleri yüzyıllar boyunca hususiyetlerini muhafaza etmiş ve en iyi biçimde günümüze ulaşmıştır. Bugün bunlar gerek İstanbul'un gerekse diğer dünya müzelerinin en kıymetli koleksiyonları arasında yer almaktadır.

XVI-XVII. yüzyıllarda Topkapı Sarayı'nda ağaç işçiliğini öğreten atölyeler kurulmuş ve pek çok sanatkârın yetişmesine imkân sağlanmıştır. Zamanının sanat akademisi sayılan bu atölyelerde Osmanlı mimarları mesleki bilgilerinin yanında ağaç işçiliği, sedef işçiliği ve marangozluk da öğrenmişlerdir.

XVIII. yüzyılda Türk yapı sanatının her dalında kendini gösteren Avrupa'nın Barok ve Rokoko etkisi ağaç işlerinde de kendini göstermekten geri durmamıştır.

Bir ahtapot gibi Osmanlı toplumunu birçok kollarla kuşatan Avrupa kültürü, zevki, millî-manevi değerlerimizi yerle bir ettikten sonra dünyanın en muhteşem, en nâdide eserlerini verdiğimiz bu millî sanatı da, önce özünden koparacak, sonra da kendi ifsad edici atmosferi içinde yozlaştıracak ve güdükleştirecektir.

Hem toplum, hem de bu misal millî sanatlar, kendilerine şanlı mâziye yakışır bir keyfiyette yeni bir ruh verecek, şekillendirecek kutlu elleri beklemektedirler.

Kaynaklar

1 Prof. Dr. İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983, c. 2, sh. 626.
2 E. Yücel, Kültür ve Sanat, İstanbul, 1977, sh. 58

Osmanlı Mezar Taşlarının Dili

Talha Uğurluel

Başta İstanbul olmak üzere, cadde ve sokakları ile hâlâ Osmanlı kokan hangi şehre uğrasanız, yolların kıyılarında ilginç mezar taşlarına sahip mezarlıklar görürsünüz. Günümüzde olduğu gibi, bu mezarlıklar şehrin dışında değil; bilakis şehir ile iç içedir. Bu mezarlıklar birçok yabancı seyyahı şaşırtan hâliyle, şehrin en güzel yerlerine kurulmuştur.

Ünlü Fransız yazar ve seyyah Gerard de Nerval, İstanbul mezarlıkları hakkında şunları söylüyor: “Boğaz’da son derece güzel ve serin bir yerdeyiz. Buranın bir mezarlık olduğunu söylememe ihtiyaç yok sanırım. İstanbul’un bütün güzel yerleri, gezilecek ve zevk alınacak sahaları mezarlıklardır. Bakıyorsunuz yüksek ağaçların arasında, şuradan buradan güneş ışınlarının sızıp renklendirdiği, sıra sıra beyaz hayaletler var. Bunlar bir insan yüksekliğinde, mermerden yapılmış mezar taşlarıdır. Başları sarıklı, üzerleri yazılı mezar taşlarıdır. Sarığın biçimi, ölünün hayattayken işgal ettiği mevkii, sosyal seviyesini veya mezarın yapılış tarihini belli ediyor. Bazı mezar taşlarının başları koparılmış. Bu koparılmış olan-

ların çoğu yeniçeri mezarlarına ait. Kadınların mezarlarında da sütun taşlar var. Fakat bunlarda, baş yerinde gül veya demet şeklinde bir süs bulunuyor. Kabartma veya oyma şeklinde çiçeklerle süslenmişler."

Osmanlı mezarlıkları, çevrelerinde yaşayan insanlara sanki bu dünyanın geçiciliğini fısıldamaktadır. Osmanlı toplumunda hayat ölülerle o kadar iç içedir ki, insanlar evlerinin önündeki bahçeye, yahut her gün gittikleri caminin bir köşesine bile gömülebilmektedir. İstanbul Karacaahmet, Eyüp veya Edirnekapı mezarlıklarının etrafındaki duvarlar, 1950'lerden sonra örülmüştür. Osmanlı genelinde mezarlıkları çevreleyen duvar yoktur. Herkes rahatlıkla bu mezarların arasından geçebilmekte, bilhassa hanımlar, çocukları ve komşuları ile müsait bir mezarlık sahasında, bir ikindi sohbeti yapabilmektedir. Bunlarla Osmanlı insanının hedeflediği şey, dünyanın geçiciliğini hatırlatan nasihati hep göz önünde tutmak ve öldükten sonra kendilerine dua edebilecek insanlara kendilerini daha iyi gösterebilmektir. Bu yüzdendir ki Osmanlı mezarlıklarında mezar taşı yazıları çoğunlukla yola bakmaktadır. Karacaahmet mezarlığında olduğu şekliyle, eğer bir kişi kendisine, mezarlığın yol kenarına bakan kısmında bir yer bulamamışsa, asıl mezarı içeride olduğu hâlde, mezar taşının bir numunesini yol kenarına diktirebiliyordu. Böylece yoldan geçenler, bu mezar taşlarını okuyabiliyor ve bu kişilere ismen dua edebiliyordu.

Osmanlı mezar taşları o kadar sanatlıdır ki bu mezarlıkları birer açık hava müzesi olarak görebiliriz. Gerard de Nerval'in yukarıda belirttiği gibi, Osmanlı mezar taşlarının başlarındaki serpuşlardan, üzerlerindeki desenlere kadar birçok işaret, o mezarlarda yatanlar hakkında bize bilgi vermektedir.

Mezar taşının başında bir başlık varsa, bu bir erkeğe aittir. Hanımların mezar taşları ise, bir kadının incelik ve letafetini en güzel şekilde ortaya koyan çiçeklerle süslüdür. Osmanlı hanımları günlük hayatta hotoz* taktıkları için, hotoz başlıklı mezar taşları da görmek mümkündür. Bu hotozun altında, hanımların alınlarına yahut boyunlarına taktıkları altın sıralı kolye ve alınlıklar aynen mezar taşlarına işlenmiştir.

Günümüzde bir hanım, evlenmeden önce öldüğünde nasıl tabutunun üzerine duvak konuyorsa, Osmanlıda da genç yaşta, evlenemeden ölen bayanların mezar taşları duvak şeklinde yapılmakta, bu mezarların ayak taşına kırılmış bir gül goncası işlenmektedir. Bazı hanımların mezar taşlarında ise yıldız şeklinde bir arma bulunmaktadır.

Hanımların mezar taşları bu şekilde gruplandırılırken, erkeklerin mezar taşları daha çeşitlidir. Çünkü erkeklerin mezar taşlarında bulunan başlıklar, mezar sahibinin meslek ve meşrebine göre yapılmaktadır. Bu mezar taşı başlıklarını kendi içlerinde en sade şekliyle; sarıklı, kavuklu, başlıklı ve fesli olarak dörde ayırabiliriz. Erken dönem Osmanlı mezar taşlarında, sarıklı başlık hemen hiç görülmezdi. Sarıklı mezar taşlarının ilk örneklerinde, kalın ve yukarıdan aşağıya dilimli sarıklarda, içerideki başlığın sivri tepesi az da olsa görülürdü. Daha çok 16. yüzyılda kullanılan bu sarık çeşidini, Eyüp'te Sokullu Mehmet Paşa Türbesi'ndeki birçok mezar taşında görmek mümkündür. Mezar taşlarındaki sarıkların bir başka çeşidi ise, çapraz dilimli sarıklardır. Minyatürlerde, Çelebi Mehmet ve Fatih'in de giydiğini gördüğümüz bu

* *Hotoz: Kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renk ve biçimde yapılmış küçük başlık.*

sarık, kalın ve ensiz bir şekilde sarılmaktadır. Sarıklı mezar taşlarının son örneği olan kafes dilimli sarıklarda ise, içerideki başlık daha çok görülmektedir. Bu başlıklarda alttan itibaren yarısına kadar sarık kumaşı kafes oluşturacak şekilde çapraz sarılmaktadır. Bu tarz sarıkları daha çok müderrisler ve defter emini vb. vazifeliler giymekteydiler.

Osmanlı mezarlıklarında 17. yüzyıl sonrasında daha çok gördüğümüz diğer bir başlık çeşidi ise, kavuklardır. Normal hayatta dış yüzü çuhadan, içi bez astar ile kaplı ve arasına pamuk tepilen bu başlıkların üzerine, farklı desenler oluşturacak şekilde dikim yapılmaktadır. Kavukları, sarıklardan ayıran yegâne özellik, sarığın sarıldığı iç başlığın büyük bir kısmının görülebiliyor olmasıdır. Bu sebeple de iç başlık bir hayli süslü olarak hazırlanmaktadır.

Kavuklu mezar taşlarının tipik örneklerinden biri, çubuk başlıklı olanlardır. İçeride bulunan başlıkta, yukarıdan aşağıya doğru kalın çizgiler bulunur, bunları daha çok orta dereceli memurlar giymekteydi. Bunun diğer çeşidinde ise, içerideki başlık baklava dilimlerine sahiptir.

Kavuklu mezar taşlarında, sarıkları yanlardan şişkinlik yapacak derecede olan bir tür vardır ki bu tarz kavukları, daha çok saraylılar tercih ediyordu. Bunlar da kendi içlerinde, çubuk başlıklı ve kafes dilimli kavuklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Surname adlı eser incelendiğinde birçok görevlinin bu tarz başlıklar taktıkları görülecektir.

Mezarlıklarda görülen en ihtişamlı kavuk, kallavi kavuk dediğimiz büyük boyutlu, aşağıdan yukarıya daralan türdür. Kallavi kavuklar, Osmanlı yönetiminde sadrazam, kubbealtı vezirleri ve kaptanı derya tarafından kullanılmaktaydı. İstanbul Vezneciler'de, Şehzadebaşı Camii yanında, kendi

yaptırdığı Daru'l-Hadis'in hâziresinde yatan Nevşehirli Damat İbrahim Paşanın mezar taşı örnek gösterilebilir.

Mezar taşlarındaki başlıkların, kişilerin meslekleri yanında meşrepleri hakkında da bilgi vermesi, cemiyetteki hoşgörü ve inanca saygının bir ifadesiydi. Osmanlı toplumunda insanlar, inanç ve meşreplerine göre farklı başlıklar giyebiliyordu. Bir tekke veya zaviyede vazifeli şahıs, vazifesine uygun başlığı giyerken; farklı bir işle uğraşanlar ise, meşreplerini ortaya koyacak işaretleri mezar taşlarına yansıtıyordu. Mesela Mevlevilerin uzun külahları mezar taşlarına da yansırdı. İstanbul'daki Mevlevihanelerde yüzlerce külahlı mezar taşı görülmektedir. Mevleviliğe bağlı olduğu hâlde başka bir mesleğe sahip kişiler ise, mezar taşlarında mesleği ile ilgili başlık taşırken, taşın karnına bir Mevlevi sikkesi kazıtabiliyordu.

Birçok tarikatin bu manada hususi işareti vardı. Mesela; Nakşibendilerin mezar taşlarında, Nakşî yıldızı denen süslemeyi çokça görmek mümkündür. Süleymaniye'deki Nakşîlere ait mezar taşları, bunların en güzel örneklerindendir. Bazı meşrepler de vardı ki kendilerini belli etmezdi. Bunların en meşhurları Melâmilerdir. Bir Melâmi, kendisine "başsız ayaksız" diyerek, mezar taşında kesinlikle başlık bulundurmazdı.

Osmanlı mezar taşlarında en çok görülen başlık türü festir. Kuzey Afrika'da bir hayli yaygın olan fes, İkinci Mahmud'un giyimde yenileşmeye gitmesi üzerine, Osmanlı halkı ve ordusu tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönem sonrasında da mezarlıklarda fesli mezar taşları görülmeye başlanmıştır. Bu taşlar kendi aralarında dörde ayrılır.

Fesli mezar taşlarının en ihtişamlıları, İkinci Mahmud döneminde kullanılan feslerdir ki bunlara Mahmudî fes den-

mektedir. Bu feslerin üst kısımları alt kısımlarından daha genişti. Alışılmış fes tarzının dışında, birden fazla püskülü vardı. İkinci Mahmud'un, her yerinden püskül sarkan fes kullandığı bilinir. Feslerdeki püskül fazla olunca, çevrede püskül tarayan çocuklar ortaya çıkmıştı. Bu ilk kullanılan fesler sadece kırmızı değil, mavi de olabiliyordu.

İkinci Mahmud'un küçük oğlu Sultan Abdülaziz döneminde, üst kısmı gayet dar ve basık, kısa fesler ortaya çıktı. Padişah da bu tarz fesi kullanınca, devrin modası hâline geldi. Bu şekildeki feslere Azizî fes denir.

Sultan İkinci Abdülhamid döneminde, üst kısmı alt kısmından daha dar, fakat Azizî fese göre bir hayli yüksek fes çeşidi kullanılmış ve bu tip fese Hamidî fes denmiştir.

Feslerin son bir çeşidi, üzerlerine yine sarık sarılan ve daha çok cami hocalarının ve dervişlerin tercih ettiği tarzdır. Bugün de imamlar bu tarz başlıklar giymektedir.

Osmanlı mezar taşlarının en ilginçlerinden biri de lahana başlı mezar taşlarıdır. Bu mezar taşlarının başlarında ve ayak taşlarında birer lahana şekli bulunmaktadır. Çünkü burada yatan kişi, Osmanlının meşhur takımlarından lahanacıların ya bir üyesi veya üyesinin yakınıdır. Lahanacıların ünü Çelebi Mehmet dönemine kadar gitmektedir. Padişah Amasya'da sancak beyliği yaparken, Amasyalı bir grup ile Merzifonlu bir grubun karşılaştığı cirit müsabakasını seyretmektedir. Amasyalılar lahanaları meşhur olduğu için takımlarına lahanacı, Merzifonlular da bamyalarından dolayı kendilerine bamyacı demişlerdir. Bu iki takımın adları unutulmaz, Osmanlının sportif faaliyetlerinde takımlar bamyacı ve lahanacı adlarını alır. Bu takımlardaki şahıslar öldüklerinde, mezar taşlarına bu amblemlerin konması âdet olmuştur.

Osmanlı mezarlıklarında yatan kişinin mesleğini, mezar taşının üzerindeki işaretlerden de anlamak mümkündür. Mesela bir denizcinin mezar taşında; çapa, gemi direği ve yelken bezi; bir kâtibinkinde ise, hokka ve kalem görebilirsiniz.

Bu mezarlıklarda yazısız taşlar da vardır. Bunlar cellatlara ait mezarlardır. Cellatlar her ne kadar vazifelerini mahkeme kararına bağlı olarak yapsalar da birileri tarafından bedduaya uğramamak için, mezar taşlarına isimlerini yazdırmıyorlardı.

Mezar taşları ile ilgili son bir teferruat, taşın yapıldığı dönemde kendisine nakşedilen bir hususiyetle değil; taşa sonradan verilen bir şekille ilgilidir. Osmanlı mezarlıklarında bazı mezar taşlarının başları kırıktır. Bu tarz mezar taşlarının çoğunluğu yeniçeri mezarlarıdır. Üçüncü Murad döneminden sonra bozulmaya başlayan Yeniçeri Ocağı, İkinci Mahmud döneminde Vakayı Hayriye ile kaldırılmış, yeniçerileri hatırlatan ne varsa tahrip edilmiştir. Bu tahripten, mezar taşları da nasiplenmiştir. Bugün İstanbul'da, yeniçerilere ait sağlam mezar taşı görebileceğimiz çok az yer vardır. Bu yerlerden biri Üsküdar'daki Ayazma Camii'nin bahçesidir.

Görüldüğü üzere Osmanlılar, mezar taşlarında da kılı kırk yaran bir sanat örneği göstermiştir. Osmanlı mezar taşları, bir mezar taşı olmasının ötesinde, Osmanlının hayat anlayışını ve mü'mince duruşunu gösterir ki bundan olsa gerek, sadece bu mezar taşlarını görüp İslamı tercih edenler olmuştur. Mezar taşlarındaki incelik ve derinlik, Osmanlının sadece savaşçı bir devlet olduğu iddiasını da çürütüyor.

Bir Arada Yaşama Sanatı

Dr. Mümtaz Aydın

Tarih boyunca milletler, yurt edindikleri topraklarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu milletlerden bazıları hâlâ yaşamaya devam ederken, bazıları da ömürlerini tamamlamıştır. Tarih boyunca; bu millet ve devletlerden bazıları dönemin siyasi şartları gereği komşuları olan ülkeleri zaptetmiş, o ülkenin milletini de kendi hâkimiyeti altına alarak yönetmiştir. Böylece yeryüzünde ırk, renk, dil ve din olarak birbirinden farklı olan milletlerden birinin hâkim, diğerinin ise onun hâkimiyeti altında yaşadığı bir yönetim şekli ortaya çıkmıştır. Farklı kültür ve inançların, aynı coğrafyada farklı statülerde yaşamaları, insanlık tarihinde derin izler bırakan savaşlara, ölümlere ve eziyetlere sebep olmuştur. Bugün bile dünyanın bazı bölgelerinde aynı problemler yaşanmaktadır.

Yakın tarihe kadar hâkimiyeti altında başka millet ve dinlere mensup topluluklar bulunduran devletlerden biri de Osmanlıdır. Osmanlı, hâkimiyeti altındaki millet ve toplulukların insani hak ve hürriyetlerini göz önünde bulundur-

duğu mükemmel sistemiyle, günümüz devletlerine de örnek teşkil etmiştir. Kuruluşundan itibaren tebaası arasında başka millet ve dinlerden topluluklar da bulunan Osmanlıda, Müslüman nüfus ile Müslüman olmayan unsurlar, iç içe ve belli bir düzen içerisinde yaşamışlardır. Osmanlı devletince uygulanmış olan, kaynağını İslam hukukundan alan ve farklı dinlerden insanların asırlarca bir arada yaşamalarını sağlayan bu idari düzenin adı: "Osmanlı Millet Sistemi"dir. Millet sistemi; bir bölgenin İslam ülkesine katılmasından sonra, buradaki kitap ehlinin bir ahitname ile, İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat veya hukuki bir varlıktır.

"Osmanlı Millet Sistemi"nin kaynağı İslam hukukudur. Kur'anda insanlar; "inananlar" ve "inanmayanlar" diye iki gruba ayrılır. Bu temel ayrım dışında İslamiyet, insanlar arasında ırk, renk, dil ve ülke esasına dayalı başka bir fark gözetmediği gibi, kendi mensuplarının oluşturduğu bir toplumda, İslam inancını paylaşmayanların inanç hürriyetlerine, can ve mal güvenliğine sahip çıkarak yaşamalarına imkân tanımıştır. Bunun ilk örneği de bizzat Hz. Peygamber tarafından Medine'de bulunan müşrik ve Yahudilerle yapılan "Medine Vesikası" anlaşmasıdır. İslam hukukuna göre bir İslam ülkesinde yaşayan tebaa; ırk, kavim veya cemiyetlerine göre değil, mensubu olduğu inanca göre Müslüman veya gayrimüslim olarak birbirinden ayrılırdı. Gayrimüslimler de devletin himayesi altındadır, onların hukuk ve mükellefiyetleri 'zimmi' statüsü altında belirlenmiştir. Böylece gayrimüslimlerin; can, mal ve namus güvenlikleri garanti altındadır. Buna karşılık; tarımda, "haraç"; can vergisi olarak da "cizye" ödemekle mükelleftirler. Bu sayede onlar dinî ve hukuki temele dayalı kültürel kimliklerini muhafaza ederek

İslam toplumunun içinde yaşama imkânına kavuşmuşlardır. İdaresi altında farklı din ve milletlerden topluluklar bulunduran Abbasi ve Selçuklular gibi devletlerde de olan bu uygulama, Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemiyle en gelişmiş biçimini bularak, "kanunname"lere girmiş ve yazılı bir hukuk hâline gelmiştir.

Osmanlı toplumu Müslümanlarla birlikte, diğer semavi dinlerin mensupları olan Hristiyan ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Osmanlıdaki Hristiyan topluluğun bir kısmı zaten devletin kuruluşundan önce bu topraklarda yaşamakta, diğer bir kısmı ise, yeni fetihlerle veya kendi istekleriyle Osmanlı toplumuna katılmışlardı. Ancak Osmanlıdaki Hristiyanlar mezhep farklılıklarından dolayı "Rum" ve "Ermeni" şeklinde iki ayrı millet olarak isimlendirilmişler, İstanbul'un fethinden sonra yapılan düzenlemelerle iki millet hâlinde hukuki statüye kavuşmuşlardır. Diğer bir gayrimüslim unsur olan Yahudiler de yine bu topraklarda eskiden beri yaşamaktaydı. Ayrıca 1492'de Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılıp buranın Hristiyanların eline geçmesiyle başlayan zulümden kaçan çok sayıda Yahudi'nin Osmanlıya sığınmasıyla, bu sayı daha da artmıştır.

Millet Sistemi sayesinde, Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslimler, temel hak ve hürriyetlerine sahip olma ve bunları uygulama imkânı bulmuştur. Bunların en başında vatandaşlık hakkı gelmektedir. Günümüzde millî devletlerde vatandaşlık, kan ve toprak esasına dayanmaktadır. Buna karşılık İslamiyet, insanlar arasında mukadder tesadüflere bağlı olan bu tür farklılıkları bir yana bırakarak, vatandaşlık konusunda irade ve tercihin ortaya konduğu dinî aidiyeti esas almıştır. Çünkü insanların mensup oldukları ırk, renk ve cinsiyet kendi iradeleri dahilinde değildir; fakat dinleri ken-

di tercihleridir. Bu sayede onlar, devlet tarafından Müslümanlarla aynı şekilde muhatap kabul edilmiş ve eşit sayılmışlardır. Bu vatandaşlık, sömürgeci ülkelerin sömürgeleri altında olan halkın vatandaşlığı gibi değildir. Zira sömürge halkı, tebaa olmakla birlikte, sömürgeci devletin kendi vatandaşlarının sahip olduğu siyasi haklardan mahrumdur.

Müslümanlarla zimmet akdi yapan ve vatandaş olan gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği devletin garantisi altındadır. Zimmî bir kimseyi öldüren veya yaralayan Müslüman, hukukun gerektirdiği cezaya çarptırılır. Yine zimminin malının bir Müslüman tarafından çalınması hâlinde ona ceza uygulanır.

Gayrimüslimlerin sahip olduğu hak ve hürriyetlerden en ilgi çekeni, inanç ve ibadet hürriyetidir. Her şeyden önce, hiçbir gayrimüslim, İslamiyet'teki "Dinde zorlama yoktur." gerçeğinin bir gereği olarak Müslüman olmaya zorlanamaz. Herkes dilediği dine inanmakta ve o inancının gereği olan ibadetleri yerine getirmekte serbesttir. Osmanlı hâkimiyetine giren gayrimüslimler, kiliselerinde ayin ve ibadet edebilirler, dinî günlerini kutlayabilirlerdi. Ancak yeni kilise yapılması veya mevcutların tamir edilmesi idari bir tedbir olarak izne bağlıydı. Hâlâ mevcut olan pek çok kilise ve havra, Osmanlının bu hoşgörüsünün yaşayan şahitleridir. İstanbul'un fethinden sonra, bölgede mevcut semavi dinlere resmiyet kazandıran Osmanlı Devleti, bu manada Orta Çağ ve modern zamanlarda tevhid inancına sahip üç dini tanıyan, alt gruplarıyla birlikte uyumlu bir şekilde yaşamalarını güvence altına alan tek siyasi organizasyondu. Müslüman toplumun bu davranışı karşısında Müslüman olmayanlar da mesela, oruç ibadetine saygı olarak, Ramazan ayında açıkça bir şey yiyip-içmeyerek, kadirşinaslık göstermişlerdir.

Başka ülkelerden göç eden veya başka bir şehre taşınan gayrimüslimler, bazı küçük sınırlamalar dışında Müslümanlarla eşit bir ikamet ve dilediği yere seyahat etme hürriyetine sahiptiler. Bunun yanında çalışma, mülkiyet edinme, ticaret yapma konusunda herhangi bir sınırlamaya tâbi tutulmadıkları gibi, bazı alanlarda çalışmaları teşvik edilmiş hatta öncelik tanınmıştır. Bu serbestlik, Osmanlı ticaret hayatında gayrimüslimlerin öne çıkmalarını ve büyük servet kazanmalarını sağlamıştır. Müslüman nüfus genellikle tarım ve askerlikle meşgul olduğu için diğer alanlarda Müslüman olmayanların ağırlığı söz konusudur. Ülkedeki el sanatları ve zenaatların çoğu gayrimüslimlerin elindeydi. Devlete ait kamu görevlerinde de onlara önemli görevler verilmiştir. Vezir, vali gibi yöneticiliklerde veya hakimlikte bulunamamakla beraber, özellikle tabiplik, tercümanlık vb. görevler genellikle onlar tarafından yürütülmekteydi.

Osmanlı idaresinde yaşayan gayrimüslimlerin sahip oldukları çok önemli diğer bir hak ve hürriyet de hukuk alanındadır. Gayrimüslimler; ceza davaları haricindeki aile, şahıs, miras, borçlar hukuku gibi dinî inançlarıyla ilgili konularda kendi mahkemelerine gitme ve kendi hukuklarını uygulamada serbesttiler. Bu, onları kendi inançlarının gerekleriyle baş başa bırakmadır. Bu şekilde onlar asırlar boyunca İslam toplumu içinde varlıklarını sürdürme imkânı bulmuşlardır. Ancak ceza davalarında Osmanlı kanunlarına tâbidirler. Burada suç sayılan bir fiil işlediklerinde aynı hukuk onlara da uygulanırdı. Fakat, içki içmek gibi kendi dinlerince suç sayılmayan fiilleri işlediklerinde, İslam hukukunun gereği olan ceza değil, sadece kanun düzenini bozma suçunun cezası uygulanırdı.

Gayrimüslimler isterlerse davalarını Osmanlı mahkemesine de getirebilir ve burada, kutsal kitapları üzerine yemin edebilirlerdi. Onların genellikle Osmanlı mahkemelerini tercih ettiklerini gösteren çok sayıdaki arşiv belgesi, aynı zamanda Osmanlı hoşgörü ve toleransının da önemli bir delili olarak günümüze kadar intikal etmiştir.

Gayrimüslimlerin sahip oldukları bu hak ve hürriyetlerin karşılığında yerine getirmekle yükümlü oldukları görevler ise, cizye ve haraç vergisi ödemekti. Cizye, can-mal ve namuslarının devlet garantisinde olması, bunların tehlikeye düşmesi durumunda da devlet tarafından korunması karşılığıdır. Aksi takdirde bu vergi alınamaz. Ayrıca gayrimüslimler askere de gitmezlerdi. Çünkü İslamiyet onları, Müslümanlarla birlikte kendi dindaşlarına karşı savaşmak zorunda bırakmamak gayesiyle askerlikten muaf tutmuştur. Bu aynı zamanda inanç özgürlüğünün bir gereğidir. Osmanlı ordusunun geri hizmetinde çalışanlardan da cizye vergisi alınmazdı. Ayrıca kadın, çocuk, ihtiyar, sakat, deli, münzevi ve din adamları da bu vergiyi ödemezdi. Askerlikten muaf olmaları sayesinde gayrimüslimler uzun vadede hem nüfus olarak azalmamışlar, hem de ticaret ve zenaatlarına kesintisiz devam ettikleri için ekonomik olarak güçlenmişler, hatta devlete borç verecek hâle gelmişlerdi.

Cizye ve haraç vergisi, Müslüman olanlara oranla gayrimüslim vatandaşlardan fazladan alınıyor gibi görünse de durum öyle değildi. Çünkü onlardan alınan haraca benzer bir vergi olan öşür de Müslümanlardan alınmaktaydı. Cizye Müslümanlarca ödenmiyorsa da verdikleri zekât onların ödediği diğer mali bir yükümlülüktü.

Gayrimüslimler sosyal hayatla ilgili bazı kısıtlamalara tâbi tutulmuşlardır. Ancak bu kısıtlamaların hiçbiri temel

hak ve hürriyetlere yönelik olmayıp tamamen hâkimiyet sahibi devletin uyguladığı idari tedbirlerdir.

Müslümanların, kendi inançlarından olmayan topluluklara bu şekilde hoşgörülü davranması, İslam'ın üstün özellikleriyle doğrudan ilgilidir. İslamiyet, Allah'ın insanlığa yol göstermek üzere muhtelif zamanlarda ve o zamanın şartlarına uygun bir muhteva ile gönderdiği mesajın en son ve en mükemmel merhalesidir. Bu durum, İslam'ın evrensel bir din olduğunu göstermektedir. Bu evrensellik de Müslümanların İslam'ı tebliğ etmeleri için diğer toplumlarla iyi münasebetler kurmalarını gerektirir. Çünkü tebliğ ve davet ancak iyi münasebetlerin hâkim olduğu bir durumda ve barışçı yollarla mümkündür. Nitekim bunun sonucu olarak da Osmanlı topraklarında yaşayan pek çok gayrimüslim bazen Boşnaklar ve Arnavutlar gibi toplu, bazen de ferdî olarak ihtida ederek İslamiyet'i kendilerine din olarak seçmişlerdir. Yine İslam'ın evrensel olma özelliğinin bir diğer gereği de kendinden önceki semavi dinlerle ve onların müntesipleriyle rekabet ve düşmanlık içinde değil, onları kucaklayıcı olmasıdır.

İslam'daki ve Osmanlıdaki millet biçiminde teşkilatlanma ve ferdin bu kesime aidiyeti, modern dünyadaki azınlık statüsü ve psikolojisinden farklıdır. Bu şekilde fert; doğduğu millet kompartımanının içinde ruhani, mali, idari otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak ihtida ederse, bu kompartımanı değiştirir. Millet sistemi içerisinde yaşayan bir kimse, azınlığın aksine, kendi içtimai grubu içinde kendi ananesi ve kültürü içinde yaşar. Farklı millet kompartımanları içinde çatışma da azdır ve azınlıklarda olduğu gibi zorla asimile de söz konusu değildir.

Osmanlıdaki bu karşılıklı iyi münasebetler sayesinde gayrimüslimler, Avrupa'daki mezhep savaşları veya Balkan-

lardaki Ortodoks-Katolik kavgalarında olduğu gibi kendi dindaşları içinde bulamadıkları bir güvenle bu toplumun içerisinde yüzyıllar boyunca yaşamışlardır. Eğer Osmanlı bu hoşgörü ve anlayışla hareket etmeseydi, bugün birçok milletin ve özelikle de Balkan devletlerinin isimleri ile dinî kimliklerini sadece tarih kitaplarında görebilirdik. Osmanlı devleti, en güçlü zamanlarında bile, tamamen İslam'dan aldığı bir şuurla ortaya koyduğu "Hoşgörü Medeniyeti" hızla globalleşen dünyamızda günümüzde ve gelecekte insanlığa örnek olmaya devam edecektir.

Kaynaklar

- Nejat Göyünç; "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler" Türkler, C.10, s. 233-250, Ankara, 2002.
- Ufuk Gülsoy, "Cizyeden Vatandaşlığa; Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni" Türkler, C.14, s. 82-93
- Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Hoşgörü" Türkler, C. 10. s. 221-232
- İlber Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi" Türkler, C. 10, s. 216-220
- Ahmet Özer; "Gayrimüslim" DİBİA, c.13, ist. 1996, s. 418-427
- İslam Ansiklopedisi; "Zimmet" maddesi, c.13 İstanbul 1993, s. 566-571

Avrupa Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplum Yapısı

Gökhan Aydın

Doğuya ve onun en mühim temsilcisi olan Osmanlı Devleti'ne seyahat eden Avrupalı seyyahlar, Osmanlı Devleti'nin son döneminde devlet kademelerinde vazife almış kişiler, gezi müşahedelerini kaleme almışlardır. İslam dinini Avrupa'da temsil eden Osmanlı Devleti olduğu için daima Müslümanlara Türk diye hitap edilmiştir. Notlarda geçen Türk kelimesinden de bu anlaşılmalıdır. Biz sadece bu kişilerin gördüklerini aktarmakla iktifa edip değerlendirmeyi okuyuculara bırakacağız.

"Türkler, ciddi vakur ve büyük bir millet olmakla beraber öğünmezler, öğünenleri de sevmezler. Verdikleri sözün, yaptıkları vaadin esiridirler. Din farkı gözetmeksizin bütün insanlara aynı şekilde muamele ederler. Başkalarının hakkını yemekten çok korkarlar. Bütün endişeleri helal ile haramı karıştırmaktır. Çocuklar da çok dürüsttür, yolda bir şey bulunca derhâl sahibini aramaya başlarlar. Türklere göre fazla tevazu dalkavukluk ve vakara aykırı fakat saygısızlık daha büyük kusurdur. Türkiye'de nezaket insanların tabiatı icabı-

dır. Avrupa'daki gibi yapmacık sahte nezaket bilinmez. Nezaket millî bir karakterdir. Dilleri mantıklı ve ahenkli olup âdeta musiki gibidir. Türkler kâinatın en nazik insanlarıdır."

"Kibir ve gurur ayıp sayılır; hele gerçekten yüksek makamı işgal eden birisinin kibir göstermesi çok daha garib karşılanır. Resmî törenlerde teşrifatçılar padişahın yüzüne karşı (Gururlanma padişahım senden büyük Allah var.) diye hitap ederler. Padişah halkın genel mirasçısı sayılmasına rağmen onların toprağına malına hiçbir zaman el sürmeyi aklından bile geçirmez."

"Örtüsüyle birer iffet abidesi olan Osmanlı kadını sokağa çıktığında en küçük bir saygısızlık görmez. Türklerin kadınlara muameleleri bütün milletlere örnek olmalıdır. Biz yabancıların dikkatini çeken diğer bir husus da sokaklarda ahlak dışı hareketlere bilhassa kadınlara karşı kesinlikle rastlanmamasıdır. Sokaklarda sarhoş erkeğe veya kadına hiçbir yerde rastlanmaz. Şayet bir sarhoş görürseniz bunun bir gayrimüslim olduğuna emin olabilirsiniz. Bizdeki hemen her kavganın hatta cinayetin sebebinin sarhoşluğa dayandığı hatırlanırsa bunun ne demek olduğu daha iyi anlaşılır."

"Türkler çok temizdir. Avrupa'daki birçok hastalık mesela frengi (Frengi, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Türk toplumuna yabancı olup ihtilalden sonra Rusya'dan kaçanların İstanbul'a geldikten sonra yaydıkları bir hastalıktır.), bu tebaada meçhuldür."

"En fakir bir Türk köylüsünün evinin temizliği hayrete şayandır. Türk hastaneleri, Avrupa hastanelerinden çok daha temizdir. Avrupa'da ise temizlik henüz yarım asır önce başlayabilmiştir." Yere tükürmek bir frenk adetidir ve bu milletçe hayret mevzuudur, çünkü Türkler mendilini açar

öyle tükürür. (Mendil, Osmanlı toplumunun Avrupa'ya hediyelerinden birisidir.)"

"Bu milletin fertleri hayır yapmak için birbirleriyle yarışırlar. Hatta aklın alamayacağı derecede hayır yapan insanlara rastlanmaktadır. Şam'daki kedi ve köpek hastaneleri buna güzel bir misaldir." "Kedilere, köpeklere kendi elleri ile yemek veren anlı şanlı vezirler gördüm." "İhtiyacı olmadıkça ağaç kesmek ayıp telakki edilmiştir. Türk tüccarı son derece namusludur. Yoksul çobanlar dağ başında yolculara ikramda bulunur. İstanbul'da 100 tane muazzam teşkilatlı hastane, 417 kervansaray, 5.935 çeşme ve sebil olup bunların hepsi hayrattır." "Bunlardan müslim, gayrimüslim herkes faydalanır. Bayezid Camii önünde her cuma köpeklere yemek verilir."

"Dünyada en iyi asayiş Osmanlı Devleti'ndedir. Hiçbir devletin teşkilatı daha düzenli değildir. Başka memleketlerde hilkati ürperten, mahkemeleri utandıran, insanlık şerefini ihlal eden vahşet olayları bu toplumda görünmez. Gece olsun gündüz olsun imparatorluğun bütün şehirlerinde tam bir emniyet vardır."

"Akıncı bir ruha sahip olan bu insanlar zannederim hâlâ onun özlemi içindedirler; at sırtında olmak selamlık dairesinin ipekli yastıkları üzerinde olmaktan daha mesut ediyor onları, fakat o zaman neticenin ne olacağını varın siz düşünün?"

Kaynaklar

1 Y. Öztuna; Osmanlı Devleti Tarihi, c. II
2 Mrs. Max Müller: Türkiye Mektupları
3 Stanford Lewis: Osmanlı Uygarlığı

Bir Fransız'ın Gözüyle İstanbul ve Osmanlı İnsanı

Talha Uğurluel

İstanbul şehri ve Osmanlı insanı hakkında şimdiye kadar çok şey söylendi ve yazıldı. Çünkü bu şehir Orta Çağ'da insanların yaşadığı en büyük ve en gösterişli yer olmasının yanında, dünyanın yönetildiği bir merkez olma özelliğini de taşıyordu. Yığın yığın insan bu cazibe merkezine geliyor, çevreyi ve burada yaşayanları gözlemliyordu.

Şehri süsleyen, hepsi birer sanat şaheseri yapılarla etrafa huzur ve sükûn dağıtan insanlar tarihçilerin seyahat notlarına konu oluyordu. Objektif bir üslupla kaleme alınmış bu seyahatnamelerden yola çıkarak, asılsız iddialarla karalanan bir tarihin aslında ne kadar berrak olduğunu görmek hiç de zor değil. Osmanlı insanı ve İstanbul'u sadece gözlemlerden yola çıkarak objektif bir şekilde kaleme alan seyyahlardan biri de Fransız Edebiyatının ünlü yazarlarından olan Gerard de Nerval'dır.

19. yüzyılda yaşamış olan bu edebiyatçı; şiir, roman, piyes vb. dallarda verdiği eserlerle 135 yıldır okunmak-

tadır. Ama onu en popüler yapan şey gezi notlarıdır. Döneminin otoriteleri tarafından "Deha ve delilik sınırı üzerinde yaşayan sanatkâr" olarak nitelendirilen yazar, kendi zamanında en çok seyahat eden kişiler arasında yeralmıştır. Hayran kaldığı Şark topraklarındaki gözlemlerini detaylı bir şekilde kaleme alan yazar, İstanbul'a da birçok kez gelmiştir. Bu gezilerinde kaleme aldığı notlarıyla 19. yüzyıl İstanbul hayatı ve Osmanlı insanı hakkında bize güvenilir bilgiler sunmaktadır.

Osmanlı ülkesine ayak basan yazarı ilk şaşırtan konu, çok uluslu bir yapıya sahip olan bu devletin içinde barınan; farklı kültüre, millete ve dine sahip insanların kardeşçe yaşamalarıdır. Bu duygularını da şu şekilde ifade etmiştir:

"İstanbul tuhaf bir şehir. Dört millet bir arada yaşıyor ve birbirlerinden nefret etmiyorlar. Türkler, Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar aynı topraklarda yaşayan insanlar olarak birbirlerine gösterdikleri tahammül ve müsamahayı bizde çeşitli vilayet veya partilere mensup insanlar arasında göremeyiz."

Yazılarında zaman zaman Avrupa ve Osmanlıyı kıyaslamayı da ihmal etmeyen yazar, devletin hâkimiyeti altındaki diğer milletlere gösterdiği derin hoşgörüyü de sık sık vurgulamıştır. İşte İstanbul kahvehanelerinden bir manzara:

"Galata sur kapısını geçtikten sonra bizimkilere benzer kahvehanelerle karşılaşıyoruz. Masaları Ermeni ve Rum gazeteleriyle dolu. İstanbul'da bu dillerde beş altı gazete çıkıyor. Mora'dan gelen Yunan gazeteleri de ayrı."

Osmanlı ülkesine gelen her gayrimüslimin görmeyi arzuladığı en önemli kişi şüphesiz Osmanlı padişahıdır. Bu emellerine ulaşmak için kimi zaman Cuma selamlıklarına, kimi zaman da At Meydanı'ndaki etkinliklere katılırlar. Ya-

zarımız da bir Cuma selamlığı öncesi tüm dikkatini toplayarak padişahı gözlemliyor. Osmanlı padişahının şatafatlı bir görünüm içinde olacağını düşünüyor, ama görülen o ki hiç de kafasında canlandırdığı gibi biriyle karşılaşmıyor:

"Limana doğru inerken mütevazı bir fayton içinde sultanın geçişini gördüm. İki tekerlekli arabaya iki at koşulmuştu. Sultanın üzerinde yakasına kadar düğmeli sade bir redingot vardı. Türkler, Tanzimat'tan bu yana redingot giymeye başlamışlardı. Sultanın kıyafetini öbürlerinden ayıran tek özellik, fesinin üzerindeki pırlantalı imparatorluk nişanıydı."

Bu merasim sonrası Pera'ya (Beyoğlu) ilerleyen padişah ve maiyeti bir tekkeyi ziyaret ederler. Tekke çıkışında meydana gelen olay yazarımızı fazlasıyla şaşırtmıştır. Çünkü Osmanlı idarecilerinden bu dereceye varan bir din hoşgörüsü beklememektedir:

"Sultan, Pera caddesine gelmişti. Burada bulunan bir tekkeye girdi. Meşhur mürted Kont Bonneval'in mezarı da buradadır; (Humbaracı Ahmet Paşa) Biz tekkenin kapısında beklerken başlarında Rum rahiplerin bulunduğu bir cenaze alayı göründü. Alay şehrin dışına doğru ilerliyordu. Padişahın muhafızları rahiplere yol değiştirmelerini, padişahın çıkmak üzere olduğunu ve bir cenaze ile karşılaşmasının hoş bir şey olmayacağını söylediler. Bir tereddüd anı oldu. Nihayet Bizansvarî giyimi ile başrahip muhafızların reisine hitap etti. Onunla konuştuktan sonra yollarına devam ettiler. Eğer o anda sultan dışarıya çıksaydı, cenaze alayı değil sultan bekleyecekti. İstanbul'da bütün dinlere karşı büyük müsamaha vardır ve bu olayı buna misal olarak kaydediyorum."

Yazarı şaşırtan diğer bir konu ise kendi tabiriyle, Avrupalı yazarların hayallerinde abarttıkça abarttıkları padişahın evlilik hayatı ve harem meselesidir. İstanbul'da yakın çevresinin anlattıkları ve bizzat kendi müşahedeleri ile meselenin hiç de duyduğu gibi olmadığını görmüştür:

"Arkadaşım bana sarayda bulunan kadınların sayısını da söyledi. Bu sayı Avrupa'da zannedildiğinden çok farklı. Sultanın hareminde sadece otuz üç kadın var. Bunların da sadece üç tanesi gözdesidir. Diğer kadınlar birer odalıktır, yani oda hizmetçisidir. Avrupalılar odalık sözünü yanlış anlıyorlar."

Her şeyin maddiyat olduğunu sanan ve herşeyde kendi menfaatlerini ön plana çıkaran bir anlayışın aksine, yardımlaşma ve kardeşliği ahlak hâline getirmiş bir toplulukla karşılaşmak, Avrupalı insanı her zaman heyecanlandırmıştır. Hele hele bu yardım etme ahlakının insanları aşıp hayvanlar için de geçerli olması, onların hemen hiç görmedikleri bir şeydir. Böyle birkaç tabloyla karşılaştıktan sonra bakalım yazar neler hissetmiş:

"Geniş bir sahayı kaplayan Topçu Kışlası'nın etrafını kuşatan bu korudan çıkınca kendimi Büyükdere yolunda buldum. Yemyeşil bir çayır, kışlanın önüne kadar uzanıyor. Burada bir sahneye şahit oldum ki daha evvel gördüklerimden pek ayrı bir şey değil. Çayırda birkaç yüz köpek birarada sabırsızca bekleşiyordu. Az sonra askerlerin koca kazanlar taşıdığını gördüm. Kazanı bir sırığa geçirmişler, sırığı omuzlarına almışlardı. Köpekler bunu görünce sevinç çığlığı atar gibi havlamaya başladılar. Kazanlar yere konur konmaz bulundukları yerden ileriye doğru fırladılar. Askerler ellerindeki sırıklarla onları gruplara ayırmaya çalışıyorlardı. Orada bulunan bir İtalyan bana "Köpekler için özel olarak

yemek pişiriliyor, bu hayvanlar hiç de talihsiz değil." dedi. İstanbul'da hayvanları koruma derneklerinin yanı sıra, cami ve çeşme yakınlarında sırf hayvanların faydalanması için havuzlar yapılmış.

Bir kahvehaneye geliyoruz. Dondurma, limonata, moka her şey Fransız usulünde, tam Avrupaî bir yer. Mahallî olan tek şey, insandan hiç kaçmayan üç-dört leyleğin masaların aralarında dolaşıp durmalarıdır. Masanıza oturup kahvenizi söyler söylemez bu leylekler yanınıza sokulur ve birer soru işareti gibi orada dikilirler. Uzun boyunlarını ve gagalarını masanızın üzerine rahatça uzatarak şekerinizi alabilirler ama buna cesaret edemiyor ve sizin vermenizi bekliyorlar. Ve masa masa dolaşıp şeker ve bisküvi topluyorlar.

Tekke avlusuna girince bir sürü köpek gördük. Hizmet işleriyle uğraşanlar bunlara yiyecek dağıtıyorlardı. Köpeklerin beslenebilmesi için eskiden beri bol miktarda bağış yapıyorlardı. Akasya ve çınar ağaçları ile gölgeli duvarları tahtadan yapılmış boyalı kuşluklarla doluydu. Kuşlar gelip yuva yapsın diye konulmuştu bu kafesler. Ve kuşlar bu yarı hazır yuvaları benimsiyor, sahipleniyor, hiç korkmadan, aç kalma endişesi duymadan yaşayıp gidiyorlar."

Osmanlı insanının ruh hâletini ve sanat anlayışını yansıtan son derece estetik cumbalı evler ve bunların süslü ayrıntıları her göreni cezbederken, son dönemlerde ortaya çıkan Avrupaî özenti ve taklitçilik anlayışı ile bu kültürün terk edilmesi de başta Batılılar olmak üzere birçok kişinin tepkisini çekmiştir. Yazarımızın da dikkatini çeken bu konu onun kaleminden şöyle anlatılmaktadır:

"Tanzimat, Osmanlıya fes giydirmiş, onu yakasına kadar düğmeli bir redingot içine hapsetmişti. Evlerin süsünü de kaldırmıştı. Artık petek gibi işlenmiş tavanlar veya stalaktit-

ler*, oymalar, sedir ağacından işlemeli sandıklar yapılmıyordu. Bunların yerini dümdüz boyalı, silme kornişli duvarlar alıyordu. Oyma panolar içinde birkaç alelade resim, birkaç saksı, hepsi bu kadar."

Uzun yıllar birçok topluluğu barış ve hoşgörü içinde yöneten bu devleti, yıpratma adına ortaya atılan iftiralardan biri de Osmanlı Devleti'nin sanata ve sanat eserlerine olan bakış açısıydı. Osmanlı Devleti'nin sanata hiç de olumlu bakmadığı ve sanat eserlerini de hoş görmediği şeklinde yanlış düşüncelerle başkente giden yabancılar, büyük meydanlarda tüm ihtişamıyla duran anıtları ve elinde kamışıyla değişik sanat dallarına imza atan sanatçıları görünce duyduklarının yanlış olduğunu anlamakta gecikmediler. Onları en çok şaşırtan bir diğer konu da bu insanların önceki devletlere ve kültürlere ait eserleri koruma hassasiyetleriydi. İşte bir bayram sabahında At Meydanı'nda yazarın düşündükleri:

"Bayram sabahı güneş doğarken gemilerden ve bütün hisarlardan atılan toplar şehri inletti. Bin minareden yükselen ezan sesleri her tarafta yankılandı. Bu sefer merasim yeri At Meydanı idi. Burası Bizans İmparatorluğu'nun hatıraları ile meşhurdur ve meydanda onlardan kalan abideler vardır. Mısırdan getirilen taşın beyaz mermerden kaidesi heykel kabartmalarla doludur. O heykellerin orada durmaları, Türklerin, biz Avrupalıların zannettiği gibi heykel düşmanı olmadıklarını ispat ediyor."

Yabancıların yanlış bildiği bir başka konu da Müslümanların dinî inanışlarıdır. Kulaktan duyma karalamalarla,

* *Stalaktit: Sarkıt.*

Müslümanlar ve onların hayat tarzlarını çok yanlış bilen bu kişiler gibi yazarı da gördüğü manzaralar karşısında ister istemez kendi toplumuyla Osmanlı toplumunu kıyaslamak zorunda kalmış ve bu gerçeği itiraf etmekten çekinmemiştir.

"Müslümanları çapkınlıkla ve bazı âdetlerini saçmalıkla suçlamak ve tarif etmek, bence hatadır. İnançları ve âdetleri bizimkinden o kadar farklı ki hüküm verirken bu farkı gözetemiyoruz, nispeten daha bozuk ahlâkımızla onlar hakkında hüküm veremeyiz. Bir Müslümanla eşi arasındaki münasebeti, hatta namusluluğu hesaba katsaydık, bizim 18. yüzyıl yazarlarımızın yarattığı sefahat uydurmalarına inanmaz, doğruyu anlamış olurduk."

Osmanlı Devleti içinde farklı dinlere mensup insanlar bir arada yaşamaktadır. Böyle bir manzara dünyanın başka hiçbir ülkesinde mevcut değildir. Ama yazar öyle bir manzarayla karşılaşmıştır ki bu kadarının da olabileceğini kesinlikle düşünmemiştir. Pera'da oturan yazar o bayram sabahında caddeye adım atar atmaz bakın neler görmüştür:

"Pera'da oturan Avrupalıların çoğu bu bayram kalabalığına katıldı. Çünkü bayram günleri, diğer dinlerden olanlar da Müslümanların merasimlerine iştirak ederler, onlar da bayram yaparlar."

Herkesin aklında yardımlaşmanın bir sınırı vardır. Fakat hemen her manzarası insanı şaşırtan bu tuhaf ülkede yardımlaşmanın boyutları da elbette akılları zorlayacak boyutlardadır. O bayram günü, bayram namazı sonrası, At Meydanı'nda meydana gelecek olaylar, merasimi izleyen yabancıların neredeyse küçük dillerini yutmalarına sebep olacaktır. Yazarımızdan dinleyelim:

"Kurban kesiminden sonra herkes yiyecek ve içeceklere yöneldi. Çörekler, şekerli kaymaklar, kızartmalar ve halkın en çok sevdiği kebaplar pek boldu. Bunlar halka ücretsiz dağıtılıyordu ve bunların parasını zengin kişiler ödüyorlardı. Ayrıca herkes istediği eve girer, sofraya oturur ikram görürdü. Fakir zengin bütün Müslümanlar evlerine gelen insanlara; dini, ırkı ve sosyal durumları ne olursa olsun kendi varlık durumlarına göre ziyafet verirler, memnun etmeye çalışırlar."

Osmanlı ülkesine gelerek burada yaşayan insanları ve davranışlarını müşahede eden, gördükleri karşısında hayran kalan her kişinin, böyle bir ahlaki yapının oluşmasına sebep olan dinî yapıdan etkilenmemesi mümkün değildir. İslam dinini tüm saflığı ve temizliği ile yaşayan dervişler de yazarın dikkatinden kaçmamıştır. Şimdi seyahatnamenin bu konudaki yaklaşımına bakalım:

"İstanbul'da dervişlerin ibadetleri ve ibadet şekli bana çok tesir etti. Onlar için Allah kelamı her dilde geçerlidir. Bu dervişler hiç kimseyi ney sesiyle kendileri gibi dönmeye mecbur etmiyorlar. Fakat bu usul onlar için Allaha şükretmenin, O'nun büyüklüğünü ifade etmenin en ince ve en yüce şeklidir."

Görüldüğü üzere Fransız Edebiyatının güçlü kalemlerinden Gerard de Nerval, hiçbir tesir altında kalmadan, sadece kendi müşahedelerinden yola çıkarak bu seyahatnameyi en gerçekçi şekilde kaleme almıştır:

Devrinin otoriteleri tarafından; "Bir yol açıcı, temiz, akıcı üsluba bir örnek ve hayal gücünde gizli gerçekleri sezip görmekte eşsiz bir yazardır." şeklinde tanımlanan gezginimizin ilginç notları umarız ki kendi geçmişini bilmeyen ve acımasızca eleştirmekten de kaçınmayan insanlarımıza

ufuk olur ve onları geçmişlerini daha detaylı incelemeye sevk eder. Sözlerimizi yine yazarımızın bu eserini noktaladığı cümlelerle bitiriyoruz:

"Ben İstanbul'u tarif işine girişmiyorum. İstanbul'un sarayları, camileri, hamamları, kıyıları çok yazıldı. Çok anlatıldı. Ben sadece cadde ve meydanlarda gördüğüm şeyler hakkında bir fikir vermek istedim. Şu şehir eskiden beri Avrupa ile Asya'yı birleştiren tılsımlı ve âdeta kutsal bir mühürdür."

Bir Yabancının Kaleminden Osmanlı İnsanı

Mahmut Çebi

"Geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer."

Hayalî

Fransız tarihçi Jean Henri Abdo Lanyme Ubicini (1818-1884) gezdiği 1855 Türkiyesini kaleme aldığı "La Turquie Aktüelle" adlı eserinde bizzat yaşadığı hâdiseleri tarafsız bir şekilde ve abartmaya kaçmadan anlatıyor, insan unsurunun ve onun içtimai münasebetlerinin anlatıldığı eser, o günün insanı ile günümüz insanının farklı yönlerini öğrenmek açısından ehemmiyetli bilgiler vermektedir.

Dünyada gerçek inançdan daha güzel ne vardır? Osmanlı, inancının doğru olduğunu yürekten kabul ettiği için güzeli bulmuştu. Onu bu sebeble hoşgörüsüz ve fanatik saymakta ne kadar haksız olduğumuzu "Lettres sur la Turquie" adlı kitabımda örneklerle ispatlamıştım. Osmanlıyı hiçbir şey inancından ayıramayacağından, inançlarından dolayı da kimseyi hor görmezdi. Şu veya bu sebeble ona sempatik gö-

rünseniz, “Allah sonunu hayırlı etsin.” Yani Allah sana Müslüman olma lütfunu bahşetsin anlamına gelen bir temennide bulunabilir. Fakat bu kadarla yetinir; daha ileriye gitmek inancına aykırıdır.

Osmanlının diğer din mensublarına, inancı yüzünden zulüm yaptığı asla görülmemiştir; aksine Hristiyan fanatizminin kurbanlarına kapıları daima açıktır. Tarihe bir göz atın. On beşinci yüzyılda İspanya ve Portekiz’den atılan binlerce Yahudi, Osmanlıya sığınmıştı. Onların torunları üç yüz yıldan beridir bu memlekette sakin bir hayat sürmektedirler ve ne gariptir ki burada da kendilerini Hristiyanların bilhassa Ortodoksların zulmünden korumak için çırpınmaktadırlar. Hâlâ bugün, Atina’da paskalya şenlikleri süresince hiçbir Yahudi sokağa çıkmaya cesaret edememektedir. Osmanlıda hiç değilse resmî otoriteler araya girip müdafaa etmektedirler.

Osmanlı, engin bir hoşgörüye sahipti. Sadece, bu hoşgörüden faydalanarak Hristiyan propagandası yapmak suretiyle vicdanlarda ve devlet içinde kargaşalıklar çıktığında tepki göstermiştir. Rollerini anlayanlar sadece, Türkiye’ye 1781’de gelmiş olan Lazarist adlı puta tapıcılardır. Bu sebebden ötürüdür ki faaliyeti etkili olan sadece onlardır.

Mahallî otoriteler gayeleri yardımseverlik olan bu tarikatı desteklemektedir. O kadar ki Bab-ı Âli’nin yüksek memurlarından Hasip Efendi, 1844’de rahibelerin manastırını ziyaret ettikten sonra layık görecekleri talebeye giydirilmek üzere bir, ilk komünyon gelinliği göndermişti. Aynı yıllarda bir başkası oğlunu Lazaristlerin Bebek’teki kolejine emanet etti. İstanbul hoş karşılamadı, yaşlı ulemalar isyan edici sesler çıkardılar. Baba korkup, oğlunu üzülerek geri aldı. Hadise sultanın kulağına gitti; babayı ve oğlunu huzuruna çağırdı. Önce oğula döndü ve şöyle konuştu:

Puta tapıcılar seni dininden çevirmeye yeltendiler mi?

- Hayır.

- Kendi inançlarını kabul ettirmek için herhangi bir dolaylı yol denediler mi?

- Hayır.

- Bir Müslümanın duymaması gereken herhangi bir şey söylediler mi?

- Hayır.

Sultan, bunun üzerine babaya döndü ve:

- Madem öyle oğlunu o okula iade et ve tasalanma, dedi.

Osmanlının hoşgörüsü lehine daha kesin bir ispat ise, Şarkta kilisenin imtiyazlarının kaynağı olan kapitülasyonları, Osmanlının en güçlü olduğu ve siyasi alanda hiçbir dış müdahaleye maruz bulunmadığı bir devirde tanımasıdır.

İyilikseverlik, Osmanlı için bir borç olduğu içindir ki, minnettarlık denen şeyi bilir. Şair Nabi, "Oğluma Öğütler" adlı eserinde, "Kapını dervişlere ve fakirlere açık tut, bil ki bu, Allah nazarında bir cami inşa etmekten, devamlı oruç tutmaktan veya hacca gitmekten daha makbuldür." diyor. Burada, şahit olduğum ve Osmanlının kendisine yapılan iyiliği unutmadığını gösteren bir vakayı anlatmak isterim:

İstanbul'da birkaç saatte bir mahalleyi kül eden yangınlardan biri bir akşam Pera'da çıkıvermişti. Oraya birkaç yüz metre mesafede oturan yabancı bir tüccar, yangın nasılsa oraya da sirayet eder diye eşyalarını toparlamaya başladı. Vakit kaybetmeye gelmezdi. Karısı, çocukları ve hizmetçileriyle harıl harıl çalışıyordu. Komşulardan hayır yoktu, herkes kendi derdine düşmüştü. Bu sebeble iş ağır ilerliyor, yangın ise hızla o yana sirayet ediyordu. O sırada yirmi kadar tulumbacı koşturdular. Aralarında bulunan elli yaşlarında

beyaz sarıklı bir adam, elini kuşağına daldırıp durmadan para çıkarıyor, adamlara dağıtıyor, onları şevke getiriyordu. Bu sayede yalnız mobilyalar değil, ev de kurtuldu.

Afet atlatıldıktan sonra, Avrupalı tacir adama yaklaştı. Teşekkür etti. Hayretini açıklamaktan da kendini alamadı. Adam: "Adım Hasan Pabuççuoğlu'dur. Yirmi yıl önce babam yabancı memleketteyken ona yardım etmişler. Öldü. Borcunu eda etmek bana düşüyordu. Ben de bir fırsat bekliyordum. Nihayet Allah duamı kabul etti. Borcumu eda ettiğim için çok bahtiyarım." dedi.

Onlar kadar misafirperver bir millete rastlamadım. Her yanında, Müslüman nezaketiyle halk, yabancıya kucak açar. Türk aleyhtarı yazarlar bile bu meziyetlerini kabul ederler. En fakir köyde bile misafirhane denen bir ev bulunmaktadır. Oraya varan yolcu kendisine bir tabak pilav ve kuzu kızartması verileceğinden emin olabilir. Ertesi gün yola çıkarken bütün köy halkı onu uğurlamaya gelir. Ancak Avrupalılaşmanın girip yayıldığı yerlerde bu eski ve güzel âdetler gittikçe silinmektedir.

Din bütün müesseselerine tesir etmekle kalmamış, bütün meziyetlerinde de kendisini göstermiştir. Bu yüzden sadakası da inancı gibi sade ve gösterişsizdir. Şairlerinden biri ne güzel söylemiş: "Dilerim, cömertliğinin seli avuçlarından fışkırsın fakat, gürültüsünü kulakların duymasın." Bizlerin doğma, kültür, manevi vazifeler, vicdan ve yazılı kanunlar dediğimiz şeylere karşılık onlar bir tek mefhum tanırlar: Din. Bütün şekilleriyle vazife onlarda Allah inancının dışında değildir. Bütün davranışları dinî karakter taşır. Beş vakit namazını kılarken, sadaka verirken ve vatanı uğruna şehit düşerken dinî vazifelerini ifa ettiği hissini taşır. Bu sebebtendir ki Osmanlıda gerçek vatanseverler, dindarlardır. Dinsiz-

liği vaaz eden Jön Türkler'de vatanın geleceği kaygısı yoktur. Ferdî kaygıdan ötesini aramamak gerekir onlarda. Zamanla bizdeki gibi din yerine vatan mefhumunu geniş halk kitlelerine duyurmak ve kabul ettirmek mümkün değildir demiyorum; ama iş bu safhaya gelinceye kadar Osmanlının hâli nice olur? Başarıldığı takdirde Osmanlı neye döner bilemiyorum.

Bu sebebledir ki hâlen Batılılaşma krizi devam etmekteyken kısa zamanda yok olacağını tahmin ettiğim tipin belli başlı hususiyetlerini kaleme almak istedim. Osman Ağa bu tipin güzel bir misalidir.

İslam'a kuvvetle inanıyor muydu bilmem ama bütün davranışlarını samimi bir inancın rehberliği altında yapıyor intibaını uyandırıyordu. Din onun için gerçekten doğru yoldu. Ağırbaşlı bir insandı ve konuşması oldukça ağırdı. Türklere has bu ağırlık onlardaki vakarın bir belirtisidir. Araplara ve özellikle İranlılara nazaran daha az nüktedan olmakla beraber Osmanlı, müşahade alışkanlığının verdiği bir inceliğe sahipti. Onda nükteye mukabil sağlam bir sağduyu vardır. Bu sebeble konuşmadan önce uzun uzun düşünür. Söylediklerinizi, lafınızı bitirmeden önce anladığı hâlde sonunu beklemekle kalmaz bir an durup sakalını sıvazlar. Çoğu zaman sadece bir işaretle cevap verir.

Bu ağırbaşlılık onlara tabii bir vakar kazandırmaktadır. Görgüden çok ruhlarındaki dengeden husule geldiği için bu karaktere her sınıf ve her yaştaki kişilerde rastlarsınız. Bir dilencide bile o sakin ve vakur hava görülür. Uzattığınız sadakayı minnetle alır, fakat asla istemez; alırken de kendini sizden aşağı telakki etmez. Fakiri de zengini de dinî vazifelerini ifa eder, biri kaderine boyun eğmiştir, öteki bahtsızların acılarını azaltmak için gayret sarf eder.

Osman Ağa vatanının geleceğinden dolayı üzüntüler içindeydi. Yirmi yıldan beridir tatlılıkla veya zorla kabul ettirilen reformların (Tanzimatla gelen yenilikler) neticesi işin nereye varabileceğini görmeyecek kadar basiretsiz değildi; bu sebebledir ki geçmişi sık sık hatırlar, Osmanlıların eski ihtişamıyla hâlen içinde yaşadıkları düşüşü karşılaştırdıkça içi kan ağlardı. “Eh! ne yaparsınız!” dedi bana birgün. “Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki Hristiyan sigara istedi mi, Müslüman koşup ateş getiriyor.” Son hadiseler, onda nasıl bir tesir uyandırdı bilmem. Belki ölmüştür de görmemiştir; fakat hâlâ yaşıyorsa şimdi eskisinden daha hüzünlü ve eziktir herhâlde!

Seyyah Gözüyle Türk İnsanı

İsmail Eroğlu

Osmanlı Devleti ve Batı âleminin 600 yıl önce başlayan yakın temasıyla farklı iki kültüre mensup insanlar, çeşitli kaynaklar vasıtasıyla birbirlerini tanımaya ve böylece zihinlerinde bir insan modeli oluşturmaya başlamışlardır. Batı Orta Çağının en tesirli müesseselerinden biri olan kilise aşırı taassubuyla İslam âlemine menfi bir imaj yakıştırmıştır.

Bu tek renkli gözlüğü bir tarafa bırakıp, şu veya bu sebeple kendileri yabancı bir dünyaya, yani Doğuya gidip buranın insanını bizzat tanıma fırsatını bulan Avrupalı seyyahlar da çıkmıştır.

Üç ayrı zaman diliminden birer misal olarak ele alacağımız üç seyahatname, yazımızın özünü teşkil etmektedir. Bu seyyahların anlattıkları, Batılıların bu dönemlere bakışından ne derece ayrıldıkları veya bu bakışla paralellik arz ettikleri, konumuza değişik açılardan ışık tutacaktır.

Bunlardan ilki, 1578 yılında elçilik kanalıyla İstanbul'a gelen Alman rahip Salamon Schweigger'dir. İntibaları ve yaşadıklarını, Osmanlı hakkında yazılan ilk seyahatname olarak kabul edilen günlüğüne geçirmiştir.

İkinci seyyahımız Lady Mary Montagu'dur. Lady Montagu bir İngiliz elçisi olan eşine refakat etmek üzere 1716 yılında Osmanlı ülkesine gelmiş ve dikkatini özellikle Türk kadınları üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Son olarak, taşrada yaşayan Türk kadını üzerine incelemede bulunmak üzere 1978 yılında Türkiye'ye gelen Andrea Baumgariner-Barabak ve Gisela Landesberger'dir. Kaleme aldıkları kitap günümüz Batı dünyasında bir referans eser olarak kabul edilmektedir. Şimdi bu eserleri tarih sırasıyla tek tek ele alalım:

Schweigger'in Türkler hakkındaki düşünceleri, devrinde yaygın olan, Türklerin "ahir zamanda gelecek olan zalim ve korku veren elçiler olduğu" görüşüne tamamen uymaktadır. Schweigger "Türke" (Türk) ismini Almanca'ya tercüme etmeye çalışır: Türk, "yakıp yıkan veya daha çok aslında vahşi, hayvani ve zalim" anlamına gelir. Schweigger'in Türk kadınları hakkında edindiği intiba ise iki boyutludur. Bir taraftan Türk kadınlarının ahlak ve namusunu överken, diğer taraftan bu kadınların şahsında Türklerin gerçek efendilerini keşfettiğine inanır. Kendilerinden korkulan Türk erkeklerinin esasen kılıbık olduklarını, evdeki cadaloz kadından kaçarak fetihlere giriştiklerini yazarak Osmanlılarla alay eder; onları küçük düşürmeye ve böylece kendi hemşehrilerine bu "mağlûp olmaz" insanlardan korkmaya gerek olmadığı mesajını vermeye çalışır.

Lady Montagu'nun İngiltere'deki akrabalarına ve arkadaşlarına yazdığı mektupların özünü üst tabakaya mensup Türk kadınlarının hayatı oluşturmaktadır. Montagu, Türk erkek ve kadınları hakkındaki yaygın görüşten farklı bir sonuca varmaktadır: Zavallı Türk kadınlarının esaret altında olduğu şeklindeki yaygın görüşü çürütmekle kalmayıp, Türk kadınlarının Avrupa'nın en hür kadınları olduğu sonucuna varır. Avrupa'da bir baskı sembolü olarak görülen peçe, Montagu'nun nazarında apayrı bir mahiyet kazanır: Montagu'ya göre, bu peçe sayesin-

de kadınlardan kimin yaşlı, kimin genç olduğu bilinmediğinden sokakta gayet hür bir şekilden ve hürmet görerek dolaşabilir ve alışveriş yapabilirler.

Lady Montagu, haremi ziyaretinde Saray'a mensup Türk kadınlarıyla tanışır. Böylece bu kadınların hayat tarzlarından neticeler çıkarır, hatta bunları, idealize eder. Fakat o dönemde yaygın olan "barbar ve zalim" Türk imajından Montagu'nun da haberdar olduğunu ve yetiştiği kültür gereği bunlardan kısmen de olsa etkilendiğini, satır aralarından öğrenmekteyiz. Yine de Lady Montagu bizzat edindiği tecrübeler sayesinde bu olumsuz Türk imajından sıyrılabilmiştir.

Üçüncü eser 1978 yılında kaleme alınmıştır. Berlinli iki sosyal araştırmacı Andrea Baumgartner-Karabak ve Gisela Landesberger, Türk kadını üzerine yerinde inceleme yapmak üzere bir aylığına İç Anadolu'nun bir köyüne gelmişlerdi. Yazılarında Türk kadınları, eşlerinin, ahlakın ve dinin bir kurbanı olarak anlatılmıştır. Buna gerekçe olarak, Kur'an'da, kadınların, kocalarına itaati emreden ayetlerinin var olduğu iddiasıdır.

1960'lı yıllardan itibaren Avrupa'ya başlayan işçi göçüyle de bu durumun sürdüğü görüşünde olan araştırmacılar, başlık parasına atıfta bulunarak "satılmış gelin" ifadesini kullanmışlardır. Onlara göre, çalışmak üzere Almanya'ya gelen Türk kadını, sanayileşmiş, modern bir ülkeye gelmesiyle birlikte bir kültür şokuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu duruma özellikle yalnız olan kadınlar düşmüş ve kendilerini koruyamayan bu kadınlar Türk ve Alman erkeklerin suistimallerine, maruz kalmışlardır.

Almanya'da işçi statüsünde bulunan Türk kadınları, Alman sosyal araştırmacılara göre birilerinin himayesine muhtaç, tamamen çaresiz varlıklardır.

İşte hiçbir fark gözetilmeksizin Almanya'da ve Türkiye'de yaşayan Türk kadınları için aynı imaj oluşturulmaktadır.

İç Anadolu'nun bir köyünde sadece bir ay kalmalarına ve eksik, hatta kasıtlı ve peşin fikirli gözlemlerine rağmen kitaplarında genelleştirmeye giderek bunlardan "kırsal kesimdeki Türk kadınları" diye söz ederler. Bu araştırmacılara göre sadece şehirde hür, buna karşılık kırsal kesimde baskı altında bulunan Müslüman kadın vardır. Böylece Batı'daki sanayileşmiş ülkeler, modern, ilerici (!) kadınların yaşadıkları ortam olarak kabul edilirken, daha az gelişmiş ülkeler, gerici ve kadınları ezen bir vasatla eş tutulmuştur.

Bu araştırmacılar, zihinlerinde önceden, oluşturdukları kökleri çok eskilere dayanan imajlarla Türkiye'ye gelmişler ve yabancı bir kültürü kavramaya çalışmamışlardır. Aksine kendi kültürlerini Batılı, gelişmiş hümanist, rasyonel ve uygar olarak nitelendirirken, Türkiye'yi hümanist olmayan, Doğulu, barbar ve gelişmemiş bir kültüre mensup olarak lanse etmişlerdir.

Farklı, üç ayrı zaman diliminde yaşamış "seyyahların" anlattıkları gözönüne alınarak şu sonuçlara varmak mümkündür:

600 yıldan beri süregelen Türk erkeği üzerine düşünceler ufak tefek nüanslarla değişmeden varolmuştur. Türk kadını üzerine yapılan değerlendirmelere gelince, değişim ilginçtir.

Schweigger'in "Gnadfrauen" (Hanımefendi) ve Lady Montagu'nun "Freiesten Frauen Europas" (Avrupa'nın En Hür Kadınlardan "Son dönemlerin" istismar edilen, acınası varlıklarına, haremin hanımefendisinden, ezilen kadına doğru değişen çizgiyi görmek mümkündür.

Farklı kültüre mensup insanların birbirlerini tanımalarında seyahatnamelerin rolünün, hele hele yeterli ulaşım ve haberleşme imkânlarının bulunmadığı bir çağda ne kadar büyük olduğu takdir edilmelidir. Nitekim, uzun süre Müslüman Doğu toplumu hakkındaki bilgiler, bu Avrupalı gezginlerin seyahatname ve yazılarına dayanmıştır. Bunlar da genelde üst tabakaya mensup idiler ve günlük hayatı kendi açılarından, yani bir erkeğin gö-

züyle anlatmışlardır. Karşı cinse ulaşmaları imkânsız olduğundan Osmanlı kadını peçeli, duvarların ardında acımasız bir hayat sürdürmek zorunda olan esrarengiz yaratıklar olarak görülmüştür. Böylece günümüz Batılı araştırmacıların Türk kadını için dillerinden hiç düşürmedikleri "kurban" tezinin temeli atılmıştır.

Buraya kadar edindiğimiz bilgiler ışığında ırki, dinî ve etnik ayrımcılık duygusundan kendisini kurtaramayanların yazdıkları önyargılı yazıları bir tarafa bırakıp, meseleye iyi niyet platformunda yaklaşarak objektif olmaya çalışan Batılı yazar ve seyyahların aşmaları çok zor olan bir noktanın mevcut olduğu söylenebilir.

Her şeyin maddeye irca edildiği, bütün değerlerin maddi şeylerle kanalize edildiği, aile kavramlarının yok olmaya yüz tuttuğu, yaklaşık 18 yaşına gelen kız ve erkek çocuğun, ekmeğini kazanması için aileden uzaklaştırıldığı ve kadın denilince "anne" imajından ziyade, "dişilik" akla geldiği bir kültürün içinde yoğrulan insanların; toplum düzeninin mücadeleden ziyade hiyerarşik yardımlaşma ve dayanışma ile sağlandığı, yaratılışından gelen fıtri özelliklerinden dolayı korunması gereken ailenin temel direği kadınlara şefkat kahramanları nazarıyla bakıldığı, mavera esintili medeniyetin ve bu medeniyetin temelini teşkil eden bir kültürün değer manzumelerini incelikleriyle kavramaları pek mümkün gözükmemektedir. En azından, maddeye endekslenmiş kültür yapıları ve hayata bakış tarzları buna müsait değildir.

Bu meselede birinci dereceden yapılması gereken ise, onların yanlış bakış açılarıyla, yanlış kaynaklara dayanarak bizi anlamaya çalışmalarından ziyade, bizim tüm iletişim imkânlarımızı kullanarak kendimizi onlara doğru olarak tanıtmak olacaktır.

Ferman Sultanımındır

Şeref Devran

Yazısının güzelliği, süslemelerinin zevkliliği, tuğrasının zarafeti, renklerinin uyumluluğu ve muhtevasının zenginliği ile dikkat çeken Osmanlı fermanları âdeta bu devletin sembolü olmuşlardır. Bu zaviyeden, sergilendikleri her yerde Osmanlı Devleti'nin hatırasını canlandırırlar.

Padişahın halkla, yöneticilerle ve yabancı devletlerle doğrudan yazışması demek olan ferman; belge bilimi (Diplomatika) tarafından etraflıca incelenmiştir. Konularına göre; Berat, Menşur, Hüküm, Nişan, Yarlığ gibi değişik isimler alan fermanlar üstten itibaren sırayla Allah'ın ismi "Hûve", tuğra, muhatap, muhteva, yazıldığı yer ve tarih bölümlerinden oluşur.

Bugün pek çoğumuz yazısını okuyamasak, ne dediğini anlamasak, tuğrasını çözemesek ve renklerinin neleri ifade ettiğini bilmesek de onu zarif, göz alıcı bir tablo gibi zevkle seyrederiz.

Fermanları çalışırken, harflerin zarif kıvrımları, art arda oluşturdukları insicamı, insana huzur veren renkleri, belgelerin umumi görünüşlerindeki muhteşemlik beni birdenbi-

re üç boyutlu bir resmi seyrediyormuşum gibi kendi derinliğine çekip götürdü. Fermanlarda, artık diplomatikanın kuru bilgilerinin çok ötesinde farklı şeyler görmeye başladım.

Önce, en altta sol köşede bir yazı kümesi gördüm. Burada fermanın kaleme alındığı yer ve tarih yazılı. Bir kelime dikkatimi çekti: "Konstantiniyye". Yani İstanbul, yani payitaht. Bir ülkenin başşehri o ülkenin kalbidir ve en iyi şekilde korunur. Fermanda da "Konstantiniyye" kelimesinin bulunduğu yazı grubu kalp şeklindeydi ve iyi korunmak üzere de sol köşeye yerleştirilmişti.

Kelimenin yapısı da dikkatimi çekti; Konstantiniyye. Başı Rumca, sonu Osmanlıca. Aslı "Konstantinopolis" olan kelime Bizans İmparatorluğu'nun başşehrinin adı. Bir aşiretin kurduğu Osmanlı, bu devi yıkmış, başşehrini alıp ona hâkim olmuş. Ama bundan dolayı ne gurura ne de komplekse kapılmış. Kendi inanç, kültür ve gücünden o kadar emin, diğer kültürlere karşı o derece korkusuz ki; şehrin ismini bile değiştirmemiş. Sadece sonuna "şehir" anlamı verecek Osmanlıca bir ek getirmiş. Hem Rumlar'ın hem de Müslümanlar'ın yaşadığı bu şehrin adı Rumca-Osmanlıca bir terkip olmuş. Tıpkı fetihten sonra Ayasofya ibadethanesini yıkmayıp, dört köşesine birer minare ekleyerek aynı maksatla kullanmaya devam etmesi gibi...

Bu arada diğer Osmanlı şehirlerinin isimlerini hatırlıyorum, onlarda da bir değişiklik yok. Edirne, Bursa, Manisa... Hepsi de orijinallerinin Osmanlı lehçesiyle söylenmiş şekli: Hadrianos-Edrine, Broussa-Burusa, Magnessia-Mağnisa olmuş. Osmanlının kendine olan inancından kaynaklanan bu tatbikatı bölgenin yerli halkına da güven vermiş, itimat sağlamıştır. Osmanlı kendi kurduğu şehirlere ise, Kocaili, Yenişehir gibi tamamen Türkçe adlar vermiş.

Konstantiniyye kelimesi; 1453'te burada yaşayan Rumları; mal, can, din, dil emniyetleri hususunda oldukça rahatlatmış; Müslümanlara ise, bundan böyle onlarla birlikte yaşayacakları mesajını vermiştir. Bu mesajı, Osmanlıların İstanbul için kullandıkları diğer isimde de net bir şekilde görmek mümkündür: Der-Saadet.

Sonra, okuduğum fermanın ana metnini teşkil eden altı satırlık yazıya geçtim. Hayli kalabalık bir milletin resmi gibi görünüyordu. Ayrı ayrı satırlar; sanki Türk, Arap, Rum, Ermeni, Yahudi ve Acemlerden oluşan Osmanlı milleti gibi. Her biri kendi din, dil ve kültür kimliğine sahip, ama hepsi bir arada, birlik ve beraberlik içerisinde. Her millete eşit ve âdil davranıldığı; her satırın aynı uzunlukta ve hizada olmasıyla ifade edilmiş gibi. Bu kadar farklı milletlerin tek bir ortak noktada birleşmesi; satır araları mesafeli de olsa, satır sonlarının birbiriyle irtibatlı olmasıyla gösterilmiş.

Yazılar tek renk değil; yeşil, kırmızı ve siyah mürekkep kullanılarak yazılmış. Tıpkı Osmanlı milletinin de Müslüman, Hristiyan ve Yahudi dinlerine mensup insanlardan oluşması gibi. Her bir dinin mensubu, kendi inancını muhafaza edebilmekte ve yaşayabilmekte.

Bu satırlara kuşbakışı bakıldığında ise; fevkalade bir intizam, düzen, beraberlik ve kaynaşma manzarasını şaheser bir tablo gibi seyretmek mümkün. Farklı din, dil, ırk, mezhep, kültür ve coğrafyadaki insanların altı asır bir arada ve huzur içerisinde yaşamalarının sebebi herhâlde "adalet" olsa gerek.

Metnin 3. ve 6. satırları arasında; bölükler hâlinde dizilmiş askerlere benzeyen yazı kümeleri, fermandaki mali bir işlem kaydıdır. Yazı çeşidi " siyâkât" tir. Bu yazının özellikleri ise; zorluğu, gizliliği, nüfus ve maliye kayıtlarında kulla-

nılıyor olmasıdır. Diğer yazıların içerisindeki bu yazı grubu, Osmanlı Devleti'nin büyük askerî gücünü oluşturan ve harp zamanı haricinde yine halkla iç içe yaşayan tımarlı sipahilere benzemekte. Kendine has askeriye nizamı, disiplini ve esrarı içerisinde, her an harbe gidebilecek şekilde hazır durumdadırlar.

Bu askerî teşkilatın yanında Osmanlı tımar sistemi; geçimini topraktan sağlayan ve bir ziraat toplumu olan Osmanlının ekonomik sisteminin de adıdır. Avrupa'daki tek taraflı menfaate ve azınlığın üstünlüğüne dayanan feodal yapının tersine o, herkesin üretime katıldığı hakça bir paylaşım sistemidir.

Metin, "divanî" yazı çeşidi ile yazılmakta. "Divanî" hattı Osmanlı Devleti'nin en üst karar ve yasama organı olan ve padişahın başkanlığında hükümetin, yargının, maliyenin, hariciyenin temsilcileriyle yapılan Divan-ı hümayun adlı meclise has yazıdır. Dinî hususlardan ziyade idari, hukuki mevzuların görüşüldüğü Divan'a herhangi bir Osmanlı vatandaşı doğrudan müracaat edip problemini çözebilirdi. Satırlardaki her harfin alfabede bir yeri olduğu gibi, her Osmanlı ferdinin de Divan'da yeri ve değeri vardı.

Metin kısmı ile tuğra arasında uzun bir çizgi ile başlayan yarım satırlık yazının harflerinin alttakilere göre daha büyük olduğunu gördüm. Bu ibare; halkla padişah arasında köprü vazifesi gören idareciler gibi, satırlarla tuğra arasında bir geçiş sağlamış. Bunun da yine farklı renklerden oluşması, Osmanlı idarecilerinin de o toplumu oluşturan farklı topluluklardan seçildiğini göstermektedir. Ayrıca Osmanlıda, halktan biri eğer kabiliyeti ve bilgisi varsa padişahtan sonra en üst seviyedeki yöneticilik makamı olan veziriazamlık makamına dahi yükselebilirdi. Nitekim gerek Türklerden, gerek-

se diğer milletlerden olup da bu mevkilere gelmiş pek çok kimse vardır. İdarecilik kimsenin tekelinde değil, marifet ve malumat sahiplerinin elindedir.

Fermanın ana metni ve giriş cümlesinin üzerindeki, padişahın imzası ve alameti olan tuğra; muhteşem saray veya otağındaki tahtında bütün azametiyle oturan Osmanlı sultanı gibi durmakta. Burada kullanılan yaldız, yazının istifi, muhtevasındaki ibareler, onun bir dünya devleti ihtişamını göstermekte. Halkının ve idarecilerinin üstünde bulunan padişah, onlara âdeta kol kanat germiş, hepsini kucaklamıştır. Ayrıca Osmanlı sarayının teşrifatı, düzeni, sırlı dünyası tuğranın kendine has kıvrımlarına da yansımış.

Tuğra üzerinde yükselen çadır şeklindeki zarif ve sanatkârane tezyinat ise Otağ-ı Hümâyûn'u hatırlatmakta.

Kökü Altaylar'a kadar uzanan binlerce yıllık bir Türk ananesi olan; "devleti, herkesin itimadına layık bir ailenin yönetmesi ve hükümdarın da o aileden biri olması" kaidesini Osmanlılar da takip etmişlerdir. Kutlu ve seçkin bir insan olan sultanın imzası da elbette bütün renklerin en gösterişlisi olan altın yaldızla olacaktır. Ancak bu durumun onu gurura sevk etmemesi için, bir gün hesap vereceği makamı ona hatırlatan, alkış heyetinin şu sözleridir:

"Uğrun açık olsun, ikbâlin efzûn, Padişahım devletinle bin yaşa. Maşallah, mağrur olma Padişahım senden büyük Allah var. Yardımcın Allah ola, yaşın uzun ola, Hak Teâlâ efendimize ömürler vere, devletinle çok yaşa"

Ve nihayet fermandaki bölümlerin en üstünde, saltanat ve ihtişamın bittiği yerde, her şeyin herkesin üzerinde Yüce Yaratıcı'nın isimleri, Hüve veya Bismillah'ın kısaltılmışı olan "b" "h" harfleri yer almaktadır. Her şey O'na dönecektir. Padişah, insanların niyet ve samimiyetlerini en iyi bilen Al-

lah'a karşı mesuldür. Adaletten ayrılıp insanlara zulmetmeyi bu şuur ve idrakten daha iyi ne önleyebilir?

Yüce bir makamdan başlayıp aşağıya doğru inen ve tuğrayı da içine alan çadır şeklindeki muhteşem görüntü, Osmanlı sultanlarının durumu hakkında dinî bir inancın da ifadesidir: Padişah Zıllullah'tır, yani Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. İlahi emirler doğrultusunda insanları adalet ve merhametle yönetmek onun başlıca görevidir. İmzaladığı fermanların özünde daima bu ölçü esas alınmalıdır. Yani gerçekte "Ferman Sultanlar Sultanı'nındır." Padişah ise yer yüzündeki uygulayıcıdır.

Zaman zaman bu gerçeği unutup adaletten sapanlar da olmamış değil. Fermanın Sultan'ın değil "sulta"nın olduğu böyle dönemlerde; bir zamanlar bir bedevinin Hz. Ömer'e "Eğer sen devlet işlerinde eğrilirsen, seni bu eğri kılıçlarımızla doğrulturuz." demesi gibi, insanların çileden çıkarak "Ferman Sultanınsa dağlar bizimdir." sınırına gelmemesi için, Yavuz Selim'in civanmert veziri gibi bazıları da çıkıp, "Ferman Sultanınsa hüküm Allah'ındır." diyerek onu adil olmaya çağırabilmişlerdir.

Bir fermanın şeklen hatırlattıkları kısaca böyle. Ama henüz okumadığım muhtevasında neler var acaba?

Bizde Matbaa ve Gizlenen Gerçekler

Yusuf Karaosmanoğlu

Bulunduğu tarihten bu yana, her geçen gün gittikçe gelişerek bugünkü hâline gelmiş olan matbaacılığın tarihçesi çok eskiye dayanır. Matbaacılık hakiki ve en geniş manasıyla her ne kadar hareketli harflerin mucidi sayılan Gutenberg zamanında Avrupa'da başlamışsa da esasında tarihi çok eskiye varan Orta Asya Türklerine kadar gitmektedir.[1]

Matbaanın keşfedilerek inkişaf edebilmesi için bazı şartların mevcut olması gerekmektedir. Evvela harflerinin adedi çok az olan bir alfabe veya hece yazısının mevcudiyeti şarttır. Böylece, zannedildiği gibi, ideoğrafik bir yazı sistemini kullanan ve binlerce şekilleri içine alan Çin yazısının tab'ının ne kadar zorluklara sebep olduğu bir an düşünülürse matbaayı ilk defa Çinlilerin bulduğundan şüphe etmek yerinde olur. Yapılan en son tarihî tetkikler Uygur Türklerinin 11. asırda matbaayı tanıdıklarını, Çinlilerin de bu tarzdan dolayısıyla malumatları olduğunu ve bu sistemi 11. asır ortasında oldukça ıslah ettiklerini ortaya koyar. 19. asrın son demlerinde Tung-Huang mevkinin yakınında üstü duvarla örtülü bir mağarada bizim için çok ehemmiyetli

olan birkaç Uygur matbaa harfi de ele geçmiştir. Yapılan araştırma ise matbaa harflerinin 1209 yılından çok daha öncesine ait olması gerektiğini netice vermiştir.[2] Nitekim matbaanın tarihi ile uğraşan İngiliz bilgini Carter'a göre de yeryüzünde mevcut en eski matbaa harfleri Uygur dilinde olup Türkçedir.[3]

Osmanlı Devleti, matbaayı Avrupa'da kuruluşundan kısa bir süre sonra tanıma fırsatı elde ediyor. Esasen o günün devletleri arasında her yönüyle güçlü olan Osmanlı Devleti'nin, bu teknik aracın Avrupa'daki gelişmesinden habersiz kalması da zaten düşünülemezdi.[4]

Şimdilik bilinen, İstanbul'un fethedilişi tarihinden sonra matbaacılığın, bu sanatla ilgilenen Museviler tarafından yurda getirilmiş olmasıdır. İlk matbaa ise Museviler tarafından II. Bayezid zamanında açılmıştır.[5] Padişahtan alınan müsaade fermanı ile kitaplar 1488'de basılmaya başlanmıştır. Hatta bu basılmış eserlerin kapağında "Sultan II. Bayezid Hanın gölgesinde basılmıştır." ibaresinin olması bazı kaynaklardaki, Osmanlı padişahlarının matbaaya cephe aldıklarına dair ileri sürülen fikirleri çürütmektedir.[6] Özellikle II. Bayezid'in "Kim matbaa ile uğraşırsa idam ederim." şeklindeki bir buyruğu olduğu ifade edilmektedir. Hâlbuki II. Bayezid zamanında 19, I. Selim zamanında ise 33 kitap basılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in de matbaacılıkla ilgilendiği belirtilmektedir. Tarihçi Mustafa Nuri Paşanın (Netayicü'l-vuku'at'ta) ifadelerinde de IV. Murad zamanında bir matbaa için izin istenir ve izin alınır. Bundan da anlaşılacağı üzere kitap basma işine ve matbaanın kurulmasına ve gelişmesine Osmanlı padişahlarının karşı değil bilakis yardımcı oldukları anlaşılmaktadır.[7]

1726 yılında ise esaslı bir şekilde neticeye götüren bir faaliyet; İbrahim Müteferrika'nın matbaa kurulmasının cemi-

yete sağlayacağı bütün faydaları etraflıca açıklayan elle yazılmış küçük bir risale (Vesiatü't-Tıbâa)'nin elden ele dolaşmaya başladığıdır. Bunu devrin İsveç elçisi Çarleson'un 20 Temmuz 1775 tarihli el yazısı belgesinden anlıyoruz, bu risale Sadrazam İbrahim Paşanın eline geçer. Kendisi böyle şeylere çok meraklı bir vezir olduğu için risaleyi zamanın hükümdarı Sultan III. Ahmed'e sunar. Padişah, bu risalenin kendisini çok memnun ettiğini beyan edip Şeyhülislam Abdullah Efendinin de bu mevzudaki görüşlerini belirtmesini emreder.[8]

Basımevinin açılması için şeyhülislamın fetva vermesi, padişahın da ferman çıkarması gerekiyordu. Basımevi işi zaten padişahın ve şeyhülislamın desteklediği bir iş olduğu için, fetva da ferman da kolayca çıktı. Bu ferman daha sonraları padişahın kendi el yazısıyla yazdığı bir hatt-ı şerif ile kesinlik kazanmıştır, ülkemizde kitap basmanın dine aykırı olduğu iddiasıyla ulemanın matbaa açılmasına karşı geldiklerine dair yanlış bir iddia yayılmıştır. Gerçekte ise ulemadan böyle bir direnme geldiğini gösteren bir delil yoktur. Aksine Şeyhülislam Abdullah Efendi fetvayı hemen vermiş, ulemadan da 11 kişinin (veya 16 kişi - ki bunlar devletin kanunlarını en iyi bilenlerden) bütün mühim mevzularda olduğu gibi, bu mevzuda da fikirleri alınmıştır ve bunlar bu teşebbüs sahibini takdirle övmüşlerdir. Ayrıca ilk kitabın başına konan "takriz"ler yazmışlardır. Bu takrizlerde de kitap basmanın dine aykırılığından hiç söz edilmemektedir.[9-10]

Bunun üzerine İbrahim Müteferrika, kısa zamanda matbaayı kurar. Bu çalışmada kendisine 28. Çelebi Mehmet Sait Efendi maddi ve manevi yardım etmiştir.[11] Matbaa açıldıktan sonra da Şeyhülislam Abdullah Efendi, İbrahim Müteferrika'ya, basılmasını gerekli gördüğü iki kitabı da tavsiye etmiştir.[12]

Dikkati çeken bir husus da şudur ki; matbaanın tashih işlerine bakmak üzere ulemadan üçü kadı, biri mevlevî şeyhi olan 4 kişinin memur edilmesidir. Matbaa açıldıktan sonra da ulema ocağından bir karşı koyma gelmediği gibi kısa bir süre sonra, çıkan "Patrona Ayaklanması"nda da matbaaya karşı bir istek ileri sürülmemiştir. Matbaayı kapatma gibi bir hadise de hiçbir yerde kaydedilmemiştir.[13]

Bunun da ötesinde devlet ricalinden gerekli izin alınırken ayrıca devlet yardımı da sağlanmıştır. Yani devlet hem maddi hem de manevi olarak teşebbüsü desteklemiştir. Nasıl mı? İbrahim Müteferrika'nın yükü az olan bir işe tayin edilmesi, dolayısıyla esas çalışma gücünü matbaacılığa hasretmesinin temini, ayrıca matbaanın bastığı ilk eserin basımı süresince matbaada çalışan işçilere her gün muayyen bir ücret verilmesi, devletin bu işe maddi-manevi yardım elini uzattığını ortaya koyar.[14]

İbrahim Müteferrika kimdir? Menşei ve Müslüman oluşu hakkında söylenen şeyler doğru mudur? Bir kalvinist olarak yetiştikten sonra tevafuk ve zaruretlerin zoru altında Türkler'e Thölköly Savaşı'nda esir olmuş ve sırf kölelikten kurtulmak için mi Müslüman olmuştur? Tarih perspektifi içinde meseleyi inceleyecek olursak gerçeğin hiç de anlatıldığı gibi olmadığı açıkça ortaya çıkacaktır.[15]

İbrahim, sadece bir Macar değil Transilvanyalı, yani Osmanlıların ifadesiyle Erdellidir. Asıl künyesi bilinmemektedir. Erdel 1559-1671 devresinde Türklerin hâkimiyeti altındayken dünyanın en çok dinî fikir hürriyeti bulunan memleketlerinden biriydi. Burada din hürriyeti ve müsamaha rejimi sayesinde 16. yüzyılın ikinci yarısında ilmî ve dinî münazaralar cereyan ediyordu. Hem de Türk paşasının reisliği ve hakemliği altında... Tartışmaların başlıca mevzularını ise İncil'de teslis fikrinin olup olmadığı ve İsâ'nın (a.s.) Tanrı

veya insan şahsiyeti olup olmadığı teşkil ediyordu. Yapılan araştırmalar bize İbrahim Müteferrika'nın bir kalvinist değil unitarian(*) olduğunu ve unitarian okulunda okuduğunu ortaya koymuştur. Buna en büyük delil yukarıdaki teslis doktrini aleyhindeki şiddetli hücumlarıdır.[16] İbrahim Müteferrika'nın köle değil, esir bile olduğundan bizi ciddi şekilde şüpheye düşüren en kuvvetli delil ise, İbrahim Müteferrika'nın katıldığı iddia edilen "Thölköly Savaşı'nın gerçek mahiyetidir. "Silahtar Tarihi"nin bu mevzuda verdiği malumatta; Erdellileri kurtarmak gayesi güdüldüğü için bu kimselerin derhâl serbest bırakıldığı ve hatta mirîden kendilerine yardım yapıldığı hakikatinden yola çıkarsak İbrahim Müteferrika'nın esir alınıp İstanbul'a köle olarak götürülerek satıldığını kabul etmek bütün bütün zor olacaktır.[17] Zaten İslamiyeti az çok tanıyan İbrahim'in, Habsburg'ların yönetimi altında yaşamaktansa Osmanlılığa geçerek Müslüman olduğu apaçıktır.[18] Onun ilmî hayatına göz attığımızda ise onun gerçekten müsbet ilimlerde münazaralara katılabilecek bir olgunlukta olduğunu görürüz. Bunun yanında İbrahim Müteferrika'yı müşahedeleriyle Türk tekamül tarihinin ilk öncü düşünürü olarak da kabul edebiliriz.[19]

Bütün bunların yanında, günümüze kadar, matbaanın Türkiye'ye geç girmesi ile ilgili olarak çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. İleri sürülen bu görüşler birçok yönleri ile eksik kalmıştır.[20]

Matbaanın Türkiye'ye geç girmesinin sebeplerinden birisi, bizzat İslam dininin kendisi olduğu, hâkim bir görüş olarak zaman zaman ileri sürülmüştür. Ancak bütün bu iddialar yersiz olup hiçbir ilmî değer taşımamaktadır. Zira İslam-Türk kültür ve medeniyet tarihinin derinliklerine nüfuz ederek muhtelif devirlerdeki devrini yakinen tetkik edersek, İslamiyet'in, bilginin üstünlüğü hakkında veciz

esaslar ortaya koyduğunu ve her zaman ilerlemeyi teşvik etmiş olduğunu görürüz. Bu dinin kendi Peygamberine (s.a.s.) ulaştırdığı ilk emri “OKU !” olması ve Peygamberimizin (s.a.s.) mealen “Hem dünyayı hem ahireti dileyen ilme sarılsın.”, şeklindeki beyanları bunu açıkça ifade eder. İlme, müsbet dünya görüşüne ve ilerlemeye müstesna bir ehemmiyet vererek her halükârda cemiyetlerin, fertlerin fikrî gelişmelerini teşvik etmiş olan İslamiyet’in matbaa teşebbüsünü dine aykırı bularak reddetmesi düşünülemez.[21] Şu hâlde matbaanın açılması hâdisesi din tartışmaları gibi bir hâdise değildir. Aksine, iyi bir gelişme sayılan bir iş “Din tarafından engellendi.” diyerek kasıtlı bir hüküm vermek kolay, fakat hiçbir zaman doğru olmayan, hem de ilim ve tarihe aykırı bir tutumdur.[22]

Osmanlı Devleti’nin, çeşitli müesseseleriyle çöküş devrine kadar, Batıya karşı siyasi, askerî, fikrî ve iktisadi üstünlüklerini kabul ettirmiş olması, Batıdan kendisi için müsbet manada da olsa faydalanmak ve hükümlerine boyun eğmek Osmanlı cemiyetine son derece ağır gelmiştir. Sadece matbaa değil, diğer müsbet medeniyet mahsullerinin ve teknik keşiflerin benimsenmesine karşı olan bu yöndeki direnişin sebebi kendiliğinden açıklık kazanır. Yani bu bir kitle direnişi, bir milletin gururu ve yenilmezlik fikrinin bütün hücrelerine işleyişinin neticesidir.

Bu durumda muayyen bir nizama ve dünya görüşüne sahip o devir insanının, Hristiyan âleminden gelen her çeşit hareketi hoş karşılamayarak ona karşı çıkışını, o devrin şartları içinde tabii görmek icab edecektir.[23]

Bir başka sebeb de o devrin yaşama nizamında mühim bir yer tutan, kaynağını dinî ve millî ananelerden alan eski esnaf ve zanaat teşekküllerinin durumu olmuştur, eski cemiyet hayatımızda her çeşit esnaf ve zanaatkâr, loncalara ayrıl-

mıştı. Bu loncalara bağlı bulunan hattatlar ve müzehhibler, matbaanın Türkiye'ye sokulması teşebbüsü karşısında haklı olarak meslek ve geçimlerini kaybetmek korkusuyla direnmişlerdir.[24] Fakat matbaada "ulûm-u âliye'ye" ait kitapların basılmaması Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh ile ilgili eserlerin hattatlara bırakılması, hattatların geçimini sağlayacak geniş bir alanı bıraktığından, hattatlardan gelmesi beklenen karşı koyma büyük bir mesele durumuna düşmemiştir.[25]

Bütün bunlardan ayrı olarak yazma kitap, Müslüman-Türk'ün benliğinin kudretini ortaya koymak ve onun zevkinin inceliğini, bütünlüğünü meydana çıkarmak bakımından da ayrı bir değer ölçüsüne sahiptir.[26] Dolayısıyla bizde yazma kitaba karşı duyulan alaka ve rağbet çok fazladır. Ceddimiz, basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber, yazma kitabları en güzel basma eserlere uzun zaman tercih etmiştir. İşte bu gibi sebeplerden ötürü, matbaa önceleri hoş görülmemiş ve netice olarak da geç benimsenmiştir.[27]

Ancak bu bizde olduğu gibi Avrupa'da da aynı tepkiyi görmüştür. Hatta öylesine ki Jacob Burckhadt'ın "İtalya'da Rönesans Kültürü" adlı eserinde belirttiği gibi "... Eserin muhtevasına duyulan saygıyı mümkün olduğu kadar asaletli süslemelerle ifade etmek zihniyetinin hâkim bulunduğu bir sırada birdenbire ortaya çıkan basılmış kitaplara karşı, başlangıçta gösterilen çekingenlik ve mukavemeti tabii görmek lazımdır. Urbino hükümdarı Federigo, basılmış bir kitap sahibi olmaktan utanç duyardı." demektedir.[28]

Bunun yanında, Osmanlı Devleti'ne matbaanın ilk girdiği yıllarda sınırları dahilinde yabancı dil ve dinde matbaa ile kitap basılmasına müsaade ederken İspanya'da Kral Ferdinand ve Kraliçe İsabelle her yerde toplattıkları Arapça yazma ve Yahudilerin basma ve yazma eserlerinden oluşan yı-

ğınları yaktırıyordu. Aynı yıllarda birçok müstakil Avrupa şehrinin hâkimleri de İncil'e muhalif diye matbaayı şehirlerine sokmuyorlardı. Bu hâller iki din ve iki medeniyet arasındaki anlayış ve insanlık telakkisi farklarını açıkça gösteren, üzerinde durulması gereken örneklerdir[29].

Aynı şekilde "Hümanizma ve Rönesans" bilgi ve düşüncesinin basım vasıtasıyla yayılmasını teşvik etmişse de gerek kilise, gerek devlet işlerinin başında bulunanlar bundan korkarak basımı körletmeye, yalnız din ve iptidai bilgi kitaplarına hasretmeye çalışmışlardır. 16. ve 17. yüzyıllarda basım ancak birkaç sanatkâr aile tarafından desteklenerek, baskı altında güçlükle ilerleyebilmiştir.

Bunun yanında, muhtelif devirlerde ve çeşitli sahalarda Batıda yenilik hareketlerine karşı direnmeler olduğunu görürüz. Öyle ki ilmî zihniyetin ve yeni keşiflerin son derece geliştiği yüzyıllarda bile Avrupa medeniyetinin ne kadar müşküllerle karşılaşarak ilerlediği ve taassubun ne derece kuvvetli bir engel teşkil ettiğine dair çok çeşitli misaller vermek mümkündür.

Mesela 1782'de Fransa'da ipek dokuyan makineli tezgâhların mucidi Jacouard bu icadından ötürü Lyönslu işçilerin öfke ve kinini kazanmış, işçiler kendisine karşı birleşerek Place deş Terreaux meydanında büyük bir miting tertiplemişler ve burada icad edilen makinenin tahrip edilmesi yolunda ortak karar almışlardır. Fakat bizde, yeniçeri ayaklanmalarında bile, böyle bir şeye rastlanmamıştır. Matbaanın yıkılması yolunda ulemaca tepki gösterildiği şeklinde haberlerin doğru olmadığı da vesikalarla sabittir.

1816'da ise İngiltere'de dantel makinesinin mucidi Heatcoat'ın Laughborough'daki fabrikası elle dantel ören işçiler tarafından yakılmıştır.

Bizim belirtmek istediğimiz husus, her cemiyette ve her devirde yenilik hareketlerine, başlangıçta bir karşı koymada bulunulduğudur. Bunu da cemiyetlerin kültür değişmeleri açısından tabii karşılamak icab edecektir.[30]

Bütün bunlar bize gösteriyor ki tarihî hakikatlerin tarih süzgecinden geçirilip, tarih perspektifi içinde, gerçeklere sadık kalınarak incelenmesi neticesinde hakikatin ayan beyan ortaya çıkacağıdır. Bütün münevver ve eğitimcilerin bu gerçeğe sadık kalarak nesillere hakikati öğretmesi temennisiyle...

(*) Unitarian: Unitarianizm: Teslis aleyhtarlığı -Tanrı'nın tek olduğu, İsa'nın tanrı olmayıp bir insan olduğu- Hristiyanların İsa'ya (a.s.) tapmasının Hristiyanlığın mukaddes kitabına aykırı olduğu- Teslis fikrinin İncil'de bulunmadığı ancak Katolik kilisesinin İncil'i tahrip etmesinin mahsulü olduğuna dair fikir ve inanış. 2 Mrs. Max Müller: Türkiye Mektupları.

Literatür

1,3,14,20,21,23,24,26,27,28,30:... -BİNARK, İsmet; Eski Kitapçılık Sanatımız, Ank. 1975, ss, 58-83

2, Prof Dr. TH. Bossert; II. Türk Tarih Kongresi (İst. 20-25 Eylül 1937), Türk Tarih Kurumu Yay. İst. 1943, 55. 421-438

4,7:... BERBEROĞLU, A-KUTLU, İ: Kütüphane Bilgisi, Kütahya 1977, 55.11-17

5,9,12, 13,18,22,25:... BERKES, Niyazi; Türkiye' de Çağdaşlaşma, Ank. 1973 I.Baskı 55.47-59

6,29: RIZA, Ahmet; Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası, Terc: Ziyad Ebüzziya, İst. 1982, SS.119

8,10,11:... ÇARLESON, Edvvard: İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı ilk Eserler. Terc: Mustafa Akbulut, DTCF Basımevi. Ank. 1979 SS.9-15

15,16,17,19:... BERKES, Niyazi; Belleten, Cilt XXVI, Sayı 104, Türk Tarih Kurumu Yay. Ank, 1962 55. 715-737. ERGÜRBÜZ, Şefik: Matbaacılık Tarihi, İzmit, 1947, 55. 19-23 Y. Simonf, Aladar: İbrahim Müteferrika; Türkiye'de Matbaacılığın banisi, Terc: Faruk Yener. Başbakanlık Yay. No: 14 Ank. 1945,

Matbaa Osmanlıya Geç mi Geldi?

Zühdü Mercan

"Matbaa Osmanlıya geç mi geldi?" sorusuna muhatap olduğumuzda cevabımız, aceleden verilmiş bir hüküm olarak 'evet' olmaktadır. Çünkü ders kitaplarımız ve diğer kültür kitaplarında öyle okuduk. Bunun sebebi olarak da İslam ileri sürüldü. Fakat aşağıda zikredeceğimiz sebeplerden dolayı, bu soruya kolayca "evet" denemeyeceğini göreceğiz. Bu sebepleri başlıca iki kısımda ele almayı uygun buluyoruz. Fakat önce "Türkler, matbaayı biliyorlar mıydı?" sorusunun cevabını bulmalıyız. Tarihî kaynaklarda bu konu nasıl yer almaktadır?

Türkler Matbaayı Biliyor muydu?

Türkler matbaayı Orta Çağ'dan beri bilmektedirler. Bu konuda B. Lewis'in ifadesi aynen şöyledir: "Bir bakıma matbaa, yüzyıllardan beri Türklerce biliniyordu. (...) (14. yüzyıldan) önceki bir tarihte de Çin sınır topraklarındaki Türk boyları Uzak Doğu'da yaygın olan tahta basmanın bir türünü kullanmışlardı."[1] Matbaayı Türklerin 9. asırdan beri kullandıkları hakkında Y. Öztuna şöyle diyor:

"9. asırdan beri Büyük Türk Hakanlığının Uygur döneminde Türkler, matbaa kullanıyorlardı. 1902'den itibaren arkeologlar, Uygurlar'ın bastığı yüzlerce Türkçe kitabı, Doğu Türkistan'da kumlar altından çıkarmaya başladılar."[2]

14. asırda Çinli, Türk ve Korelilerin, -Uzak Doğu'da- kullandıkları klişe baskısı, Hollanda'ya girdi; fakat gelişemedi. 1444'de Gutenberg, bu baskıdan ilham alarak sökülüp takılan harfler kullanmaya başladı. Aslında, bu madenî harfler, ilk olarak 1041'de Çin'de dökülmüştü. Gutenberg buradan almıştır.[3]

Fakat Batılı, matbaayı bulma ve onu geliştirme şerefini Gutenberg'e mal etmektedir. Bu husus, bizdeki bütün kaynaklarda böyle gibidir. Aslında Gutenberg'in ne hayatı hakkında, ne de basımcılığı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Matbaası hakkındaki bütün bilinenler ise, sadece "kabul"e dayanmaktadır.[4]

"Kitabın Tarihi"ni yazan Labarre, Gutenberg hakkında şöyle diyor: "Bu hayat pek iyi bilinmemektedir."[5] Yaptıkları hayatından da az bilinmektedir. Ona mal edilen basımların hiçbirinde adres ve tarih yoktur (...), bu mal etmelerin, muhtemel ile şüpheli arasında gidip geldiğini belirtmekle yetinelim."[6]

Matbaayı Türklerin daha önceden kullandıkları tesbit edildiğine göre acaba, aynı insanlar bu aletleri daha sonra niçin kullanmadılar? Kullanmamaları için bir sebep var mıydı? Bizdeki bir kısım yerli ve yabancı yazarlar, buna yine "İslam" demektedirler. Bu iddianın yarı resmî yayınlara girdiği hakkında Lewis'in adı geçen eserine bakılabilir. (s. 51)

Matbaaya karşı çıkılması ve bunun İslam'dan kaynaklandığı iddiasının doğru olmadığını N. Berkes de itiraf etmektedir.[7]

Ayrıca şunu da ilave etmektedir:

"(...) Bunlardan çıkaracağımız sonuç şudur: Matbaacılığa karşı konan sınırlamalar şeriatten değil, Osmanlı Devlet sistemine özgü sınırlamalardan gelmiştir. (...) İyi bir gelişme sayılan bu iş "Şeriat tarafından engellendi." diyerek yargı vermek kolay, fakat her zaman doğru olmayan, bilime aykırı bir tutumdur."[8]

A. Kabacalı'nın ifadeleri daha da açıktır: "Matbaanın açılmasına din bilginlerinin karşı çıktığına ilişkin herhangi bir belgeye rastlanmamaktadır. Özellikle topluma zararlı kişilerin uyarılması için, din kitaplarının basılması gereği üzerinde durulmaktadır. Tersini savunan yazarların hiçbiri, tarihî bir kaynak gösterememektedirler.[9]

Bu hususları kavradıktan sonra, Osmanlı, matbaayı niçin geç kullanmaya başlamıştır? Bunun, Batıya ve bize ait sebeplerini incelemeye geçebiliriz.

A-Batıya Ait Sebepler:

1. Böyle bir iddia, geçmişte ve günümüzde, ciddi boyutlara varan İslam ve Osmanlı düşmanlarının çıkardığı bir iddiadır. İddiayı ileri sürenlerin Batıya taraftarlıklarından dolayı hemen 'evet' denemez.

2. Yukarıda da bir nebze temas edildiği gibi, tarihe, ilme ve İslam'a taban tabana zıt bu iddiayı, ilk olarak ortaya atan yazar Thomas F. Carter'dir.[10] Buna karşılık bir başka Batılı yazar John K. Birge ise bu iddianın doğru olmadığını belirtir.[11] Yazar bu kanaate, İbrahim Müteferrika'nın eserlerini incelemek suretiyle varmıştır.[12]

3. Türkiye'ye matbaa, bütün kaynaklarda ittifakla kaydedildiği üzere. İspanya'dan kaçan Yahudi göçmenler eliyle gelmiştir ve ilk basılan kitap 1494 tarihlidir.[13] Bir başka ya-

zar ise, kayd-ı ihtiyatla, "1481'de İstanbul Musevileri arasında matbaa kurulmuştu." der.[14] Sadece bir müşahit olarak, yine bir Batılının eserinden bir cümle nakledelim, ifadesi aynen şöyle:

"Matbaacılık sanatı onlarda birkaç asırdan beri mevcuttur. Memlekette mevcut matbu kitaplar buna bir delil teşkil etmektedir. Bu kağıt o kadar incedir ki yalnız bir yüzüne basmak mümkündür."[15]

Takip eden seneler içinde, önce Rum azınlık, ardından Ermeniler kendi dilleriyle baskı yapmaya başladılar.

4. Aynı tarihlerde, Batıda kurulan matbaalarda Arapça harfli kitaplar basılıyordu. Baskı tekniği zayıf ve tashih eden olmadığı için korkunç hatalar oluyordu. Buna rağmen III. Murad, kendi zamanında Batıda basılan bu tür kitapların İstanbul'da satılmasına izin vermişti. Üstelik, bu izin yabancılar için verilmişti.[16]

5. Hatta bu ferman, H. 996 (M. 1594) tarihinde Roma'da basılan Kitab-u Tahrir-i Usuli'l-Öklid adlı eserin baş tarafına konmuştur.

6. Bu iddiayı günümüzde dile getirenlerin dayandıkları hayal mahsulü bir fermana göre "baskı işiyle uğraşanların katli" emredilmiş. Fermanın tarihi olarak da 1483 verilmektedir. Bu fermanın varlığını iddia edenler de yine Batılılardır. Böyle bir ferman olamaz. Çünkü, ferman eğer Osmanlı için ise matbaa henüz tarafımızdan kullanılmadığı için mümkün değildir. Diğer milletler içinse; onlara zaten izin verildiği için doğru olamaz.

7. Bu fermandan bahis açanlar, II. Meşrutiyet devrinde çıkarılan Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda yazan Karaçun ve Mystakidis isimli iki gayrimüslimdir. Hatta onlar bile bunun sıhhati üzerinde durmamışlardır. Aynı mec-

muada Efdalettin isimli bir başka yazar ise, bu fermanın, bir vesikaya istinat etmedikçe gerçek kabul edilemeyeceğini yazmıştır.[17]

Yukarıdaki hükmümüzü tasdik eden bir yazarımız şöyle demektedir: "II. Bayezid'in basım işleriyle uğraşanlar için idam cezası verileceği yolunda bir ferman çıkardığı, Yavuz Selim tarafından da aynı nitelikte bir ferman yayınlandığı öne sürülmüşse de söz konusu fermanlar bugüne kadar ele geçmemiştir. Aksine II. Bayezid döneminde Yahudilerin İstanbul'da ilk matbaayı kurdukları bilinmektedir."[18]

8- Matbaa mevzuunu doktora tez konusu olarak işleyen araştırmacı Osman Ersoy, bu ferman bahsinden sonra kanaatini şöyle belirtmektedir: "Gerçekten de böyle bir ferman olsaydı, ortada basılmış hiçbir kitabın olmaması icab ederdi. Şunu da ilave edelim ki Yahudiler, Türkiye'nin birçok şehrinde kitap bastıkları hâlde bunların sanatını engelleyen hiçbir fermana şimdiye kadar rastlanmamıştır."[19]

B-Bizden Kaynaklanan Sebepler

1. Matbaanın yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı sırada, Batının bütün devletlerinin genelinin kültür durumu, Osmanlı halkının kültür durumuyla kıyas kabul etmeyecek kadar düşüktür.[20]

2. Osmanlıda okuma-yazma oranı ve evlerde kitap bulundurma oranı yine Batı ile kıyas edilemez. Hatta, Anadolu insanının evinde bulunan kitaplar, Batıdaki kralların kitaplıklarında bile yoktur.

3. Matbaa gibi yeni sayılabilecek bir icadın o tarihte kullanımı henüz yaygın değildir. Hem kağıt imali yetersiz ve üstelik pahalıdır, hem de baskı tekniği henüz müstensihlerin

(nüshayı elle yazarak çoğaltanlar) yazmalarından çok hızlı değildir. Hâliyle, tenkit yine yersizdir.

4. Osmanlı gibi bir sosyal devlet sadece matbaayı değil, aynı zamanda halkının sosyal refahını da düşünmek ve işsizlik gibi bir meseleye karşı da tedbir almak zorundaydı. Bir Batılı sadece İstanbul'da, rakam mübalağalı olsa da doksan bin hattatın olduğundan bahsediyor.[21]

Hattatların dışında kitapla ilgilenen sahhaflar, gezici kitap satıcıları, müzehhip-mücellitler (süslemeciler-ciltçiler) gibi diğer sınıf insanlar da hesaba katılmalıdır.[22] Osmanlı, bu insanların aileleriyle beraber teşkil edeceği, yüzbinlerce insanı düşünmek durumundadır. Zaten Celali isyanlarıyla çalkalanan bir ülkede, idarecilerin, yeni bir gaile açmak istemedikleri açıktır. Osmanlı devlet erkanının matbaaya biraz çekimser kalmasında, o sırada Musevi-Katolik ve Ortodoks üçgeninin hasıl ettiği bir karmaşanın da tesiri olmuştur. Şöyle ki:

İspanya'dan kaçan Museviler, Katolikliği kabul etmeyenler veya geçici bir süre için kabul edenlerdir. İstanbul gibi bir yerdeki özgür havayı teneffüs etmeye başlayınca, hemen matbaa tesis ettiler. Kısa zamanda Osmanlı ülkesinde bulundukları her yerde matbaa kurdular. Zira, oradaki Katolikler, burada da vardı. Matbaa ile onlara meydan okunmuş oluyordu. Buna karşılık, Katolik Ermeniler de altta kalmamak için matbaa tesisine gittiler. Bu Ortodoks Rumları tedirgin etti, onlar da kendi matbaalarını kurdular.[23]

Türkiye'de matbaanın ilk olarak Yahudiler eliyle kurulduğunu kaydeden A. Adıvar, şu bilgiyi de ilave eder: "1627 yılında bir Rum papazı da bir matbaa kurmuştur. Bu matbaanın bastığı ilk eser, "Yahudiler Aleyhinde Küçük Risale"dir."[24]

Sabetay Sevi'nin 1684'de İzmir'de ortalığı ayağa kaldıran "Mesihlik" iddiası, bir başka sebep olarak zikredilmelidir. Bu sebeplerin hepsini değerlendiren N. Berkes, sonucu şöyle özetler:

"... Baskı sanatı Osmanlı tarihinde yalnızca bir din sonucu değil, kısmen teknik, kısmen ekonomik, kısmen de siyasal bir sorun olmuştur. Matbaanın açılmasına ulemanın karşı koyduğuna dair hiçbir kayıt yoktur."[25]

5- Matbaanın Türkiye'ye girmesinin gecikmesini tenkit edenler şu önemli hususu gözden kaçırıyorlar. O günün bilinen dünyasındaki toplam matbaalar, 1494 tarihi itibarıyla 30, 1728 tarihi itibariyle de 89 merkezde kurulmuştur.

1494 yılına kadar ülkelerin matbaa sayıları: Almanya 5, İtalya 7, İsviçre 2, Çekoslovakya 1, Fransa 2, Macaristan 1, Belçika 1, Polonya 1, İspanya 1, İngiltere 5, Avusturya 1, Danimarka 1, İsveç 1, Portekiz 1'dir. Görüldüğü gibi toplam 14 ülkede, 30 merkezde matbaa tesis edilmiştir.

Bu rakamları, 1728 yılına kadar getirirsek o takdirde bu ülkelere, ABD, Hindistan, Çin, Meksika, Romanya, Litvanya, Rusya dahil edilmek kaydıyla rakam 89 olmaktadır. Üstelik bunların da 37 tanesi yine Osmanlı sınırları içindedir.[26]

6. Gerçekte Osmanlı matbaa ile ilgilenmiş, hatta bu hususta araştırmalar dahi yapmıştır. Bunu da, İbrahim Müteferrika'nın, devrin sadrazamına yazdığı, matbaanın önemini anlatan "Vesiletü't-Tıbaa" adlı arızasından öğrenmekteyiz.[27] Yine, onun ifadesiyle, kâğıt ve matbaa fiyatının pahalı oluşu, matbaanın geç kullanılmasına sebep olmuştur.[28]

Yine burada, o dönem Osmanlı ülkesinde yetişmiş teknik eleman ve yeterli kağıt üretiminin olmamasını hatırlamak gerekecektir. İlk kâğıt fabrikası İbrahim Müteferrika'nın öncülüğünde Yalova'da kurulmuştur. Gerçi daha ön-

ce Amasya'da ve Bursa'da kâğıt imalathanesi vardı ise de kâğıt üretimi matbaalara yetmeyecek kadar kısıtlı ve yetersizdi.[29]

Ayrıca bir de gayrimüslim insanlara bizim dinî eserlerimizin baskısını emanet etmek ne derece doğru olurdu? Osmanlı Devleti bu ve diğer bütün ihtimalleri düşünmüş ve ona göre matbaanın gelişmesinde çok fazla teşvikçi olmamış ve bir sosyal patlamayı böylece önlemiştir.

Burada bir hususa daha açıklık getirmek gerekir diye düşünüyoruz. İnsan mizacı gereği her yeniliği önce şüphe ile karşılar ve menfaatine bakan yönüyle değerlendirir. Toplumlar da böyledir. Belli bir geçmişi, yerleşik bir düzeni ve müesseseleri olan her toplum, alıştığı ülfet perdesini kolay yırtamaz ve yeniliklere hemen adapte olamaz. Osmanlı, bunun istisnası değildir.

Avrupa'da Matbaaya Tepkiler

Avrupa'da matbaaya değişik tepkiler gelmiştir. Batı bu tepkileri gözardı edebilmek için bunları başkalarına mal etmekle kendini temize çıkarmayı uygun bulmuş gibidir. Veya yemekte fazla atıştıran kör gibi, karşısındakini de kendi terazisinde tartmıştır. Mesela, Fransa'da matbaa yaygınlaşmaya başlayınca, kitapları elle çoğaltan müstensihler, bunları parlamentoya şikâyet etmişler, onların şikâyetini haklı bulan parlamento, bir müddet matbaaları kapatmıştır.

1476'da İngiltere/Westminister'de ilk matbaayı kuran William Caxton, ilk eserini basması üzerine rahiplerin tepkisiyle karşılaşmış ve dinsizlikle itham edilmiştir. Aynı devirde halk, okuma ve yazmaya düşkün olmasına rağmen, idareciler, matbaacılığa karşı daima düşmanca tavır içinde olmuşlardır. 1816'da İngiltere'de dantel makinesinin mucidi Heat-coat'ın Loughborough'daki fabrikası, elle dantel ören işçiler tarafından yakılmıştır.

İtalya da bu tepkiyi gösterenlerden bir diğer ülkedir. Orada da Urbino kralı Federiqo, basılmış kitabı bulunmaktan utanç duyan biridir.

Rönesans, Batıda bilgi ve düşüncenin basım vasıtasıyla yayılmasını teşvik etmiş lakin, hemen her zaman gerek kilise ve gerekse devlet, 16 ve 17. yüzyıllarda basımı köreltmeye çalışmıştır. Basım işi, birkaç idealist sanatkâr aile tarafından desteklenmiştir.

1782'de Fransa'da ipekli kumaş dokuyan makinelerin icadını Lyonlu işçiler kabul etmemişler, bu makineler ve mucidi aleyhinde miting tertip etmişlerdir. Makineyi tahrip etmek isteyenlerin önüne askerlerle zor geçilebilmiştir.

"Görülüyor ki Batıda muhtelif devirlerde ve çeşitli sahalarda yenilik hareketlerine karşı direnmeler olmuştur. Sonraki yüzyıllarda bile Avrupa medeniyetinin ne kadar müşkülede ilerlediği ve taassubun ne derece engel teşkil ettiğine dair çeşitli misaller vermemiz mümkündür.[31]

Bütün milletlerde bu tür vakıalar olmuştur ve bunlar da 'kültür değişmeleri' açısından normal karşılanmalıdır.

Ziya Paşanın hâl-i pür melalimizi tasvir eden şu kıtası çok mühimdir:

İsnad-ı taassup olunur merd-i gayura
Dinsizlere tevcih-i reviyet yeni çıktı.
İslam imiş devlete pâbend-i terakki
Evel yoğ idi iş bu rivayet, yeni çıktı.[32]

Osmanlı Ulemasının matbaaya bakış açısını gösteren bir röportajı da yazımızın sonuna eklemeyi uygun görüyoruz.

Osmanlı Uleması Matbaaya Karşı mıydı?

Günümüze kadar, matbaanın Türkiye'ye geç girmesi ile alakalı olarak çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bunlar arasın-

da matbaanın Türkiye'ye geç girmesinin sebeplerinden birisi olarak, bizzat İslam dininin kendisi olduğu, hâkim bir görüş olarak zaman zaman ileri sürülmüştür. Ancak bütün bu iddialar yersiz olup, hiçbir ilmî değer taşımamaktadır. Zira Türk-İslam kültür ve medeniyet tarihi dikkatlice tetkik edilirse İslamiyet'in, bilginin üstünlüğü hakkında veciz esaslar ortaya koyduğunu ve her zaman ilerlemeyi teşvik etmiş olduğunu görürüz. Bu konu ile alakalı olarak araştırmacı Kamil Şahin ile yapılan röportajı sunuyoruz:

- *Sayın Hocam, söylendiği gibi, matbaanın Türkiye'ye geç gelmesinde ulemanın karşı tavır alması söz konusu olmuş mudur?*

-Türkiye'de ilk Türk matbaası 1727 tarihinde İstanbul'da kuruldu. Bu tarihten sonra hemen hiç arası kesilmeyen içtimai karışıklıklar, matbaanın tesirini çok dar bir sahada bırakmıştır. Osmanlı ulemasının, yani şeyhülislam ve diğer din adamlarının bu konuda aleyhinde mi yoksa lehinde mi tavır aldığını, dönemin Şeyhülislâmı Abdullah Efendinin, konu ile alakalı fetvasını okumak suretiyle inceleyelim:

"Sûret-i feteva-yı şerîfe.

Basma sanatında maharet iddia eden Zeyd, lügat ve mantık ve hikmet ve heyet ve bunların emsali ulûm-u âliyede telif olunan kitapların hurûf (harfler) ve kelimatlarının (kelimeler) suretlerini birer kalıba nakşedüp, evrak üzere basma ile, ol kitapların misüllerini tahsil ederim dese, Zeydin bu veçhile amel-i kitabete müsaadesine şer'an ruhsat var mıdır beyan buyrula.

El-cevap: Allahu âlem (Allah her şeyi daha iyi bilir), basma sanatında mahareti olan kimesne (kimse) bir musahhih kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahihen (doğru olarak) nakşedip (işleyip) evraka basmağla zaman-ı kalilde (az zamanda) bilâ meşakkat (kolayca) nesh-i kesire (birçok nüsha) hasıla olup kesret-i kütübü (kitapların çoğunu) rahîs-i beha

(ucuz bir ücret) ile temlike (almaya) malik olur bu veçhile faide-i azimeyi müştemil (büyük faydalara sahip) olmağla ol kimesneye müsaade olunup birkaç âlim kimesneler sureti nakşolacak (baskısı yapılacak) kitabı tashih için tayin buyurulur ise, gayet müstahsen (güzel) olan amelden (iş) olur. Ketebehu (onu (yani fetvayı) yazan) Abd-ül fakir Şeyhülislam Abdullah Efendi."

Görüldüğü gibi, Şeyhülislam Abdullah Efendi, matbaada kitap basılmasına fetva veriyor. Bunun arkasında başka şeyler aramak, "Ulema matbaanın aleyhinde bulundu." demek, gayriilmî bir suçlama olmaktan öteye gitmez.

- *Osmanlı Devleti'nde matbaa kurulmadan önceki devirlerde kitaplar nasıl çoğaltılıyordu?*

- Osmanlı döneminde kitapların çoğaltılması şu şekilde oluyordu. Bir sahhafın maiyetinde veya yakınında 5-10 tane hattat bulunurdu. Eğer birisi gelir de bana şu el yazması kitaptan lazım derse, hemen o sahhaf hattatlara giderek, kitabın bölümlerini paylaştırırdı. Yazıları birbirine benzeyen o hattatlar, kısa bir süre içinde mesela birkaç günde o kitabın tamamını yazarlardı. Matbaanın ilk kurulduğu dönemlerde, bu hattatlar geçim kaynaklarının tehlikeye düşmemesi için, matbaaya karşı çıkmışlardı. O dönemde, matbaanın aleyhinde bulunan bu gibi kimselerdi. Yoksa matbaanın kurulmasında bir mahzur olmadığı, okumuş olduğumuz fetvadan da anlaşılmaktadır.

- *Yani, o dönemin ekonomik şartlarından dolayı matbaa Türkiye'ye geç gelmiştir diyebilir miyiz?*

- Evet, ekonomik şartlardan dolayı geç gelmiştir, denebilir. Bu tür yenilik hareketlerine karşı tepki ve direnmelerin o devirde sadece bizde olduğunu söylemek çok yanlış olur. Mesela 1781'de Fransa'da ipek dokuyan makineli tezgâhların mucidi Jacovard bu icadından dolayı Lyonlu işçilerin öfke ve kinini kazanmış, işçileri kendisine karşı birleşerek Pla-

ce des Terre aux meydanında büyük bir miting tertip etmişler ve burada icad edilen makinenin tahrip edilmesi yolunda ortak karar almışlardır.

1816'da ise İngiltere'de dantel makinesinin mucidi Heatcoat'ın Laughborough'daki fabrikası elle dantel ören işçiler tarafından yakılmıştır.

- *Hocam, fetvada dinî eserlerin basılmasından söz edilmiyor. Bunun sebebi nedir?*

- Fetvada soran kimse neyi soruyorsa, cevap da ona göre verilir. İbrahim Müteferrika tarafından önce lügat ve benzeri eserlerin basılması isteniyor. Şeyhülislam'a sorulan soruda da mezkûr ilimlere ait eserlerin basılmasında mahzur olup olmadığı hususundadır. Şeyhülislam da "Bu ilimlere ait kitapların basılmasında mahzur yoktur." diye karşılık veriyor. Dinî eserlere gelince; benim şahsi görüşüm şudur: Türkler, İslam dininin esaslarına, hatta teferruata ait esaslara çok büyük saygı göstermişlerdir. Matbaa ilk kurulduğunda, belki de acaba Kur'an sahifeleri matbaada basılırken gerekli saygı gösterilir mi, yanlışlıkla yerlere atılır da bir saygısızlık olur mu diye basılmasından çekinilmiştir. Daha sonraları bu endişenin yersiz olduğu anlaşılınca, matbaada Kur'ân-ı Kerîm de basılmıştır.

- Sayın hocam, bu değerli açıklamalarınızdan dolayı çok teşekkür ediyoruz.

- Ben de teşekkür ediyorum.

İhsan Çomak

Dipnotlar

1 Lewis, Bernart; Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 51 (Terc: Prof. Dr. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara-1993)

2. Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, XI, 120, İst. 1983; Albert Ubarre, Kitabın Tarihi, s. 40, İstanbul, 1998,(Gelişim Yay.)

3. Dr. Osman Ersoy, Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Kitaplar, s. 10.12, Ankara 1959, (D.T.C.F. Yay.); Labarre, Kitabın Tarihi, s. 39.

4. Ersoy, a.g.e., s. 13; Labarre, age., s. 45.
5. Labarre, a.g.e., s.45
6. Labarre, a.g.e., s. 46
7. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 54-59,63,65, İstanbul Ts. (Doğu Batı Yay.)
8. İsmet Binark, a.g.e., Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimai-Ruhi Sebepleri, T. Tarih Kongresi-8, c.ll, s.1304 vd.
9. Alpay Kabacalı, Türk Kitab Tarihi-l, s.108-9, İstanbul 1989.
10. İddiayı şu eserde ileri sürmektedir: The Invention of Prining ın China te Spread Westward, ev. 2 nd. ed., New Yortc The Ronald Press Company, 1955, s. IX, (Ersoy, s.2'den naklen)
11. The Printing of Books in Turtiey in the 18 Century, Muslim World, XXXIII (1943), s. 292-94); (Ersoy, s.2'den naklen)
12. Ersoy, a.g.e., s. 47
13. Ersoy, ag.e., s.52 Adıvar, Adnan; Osmanlı Türklerinde İlim, s. 167, 4. Baskı, İstanbul, 1982, Remzi Yay.
14. Bk. Berkes, a.g.e., s. 37.
15. O. Busbec, Türk Mektupları, (Terc. H. Cahit Yalçın), s. 262, (1562 Tarihli Mektup) (İstanbul Remzi Yay.)
16. Ersoy, a.g.e. s. 29.
17. Osman Ersoy, a.g.e., s. 20.
18. Kabacalı, a.g.e., s.11-12,
19. Ersoy, a.g.e., s. 20
20. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Öztuna, a.g.e., VI.291 vd.; İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, s. 50-131. (12. Baskı, İst. 1995)
21. Öztuna, VI, 292
22. Binark, a.g.e, s.1312
23. Berkes, s. 6042; Binark, a.g.e., s.1306-7.
24. Adıvar, a.g.e., a. yer.
25. Berkes, a.g.e., s. 63
26. Ersoy, a.g.e. s. 51-53
27. Adıvar, a.g.e., s. 168 - Bk. Berkes, a.g.e., s. 58
28. Bk. Osman Ersoy, a.g.e
29. Binark, a.g.e, s.1313-14
30. Cem, a.g.e.
31. a.g.m., s.1315-16 (Hasan R.Ertuğ, Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi-1, s.34-35'den naklen).
32. Büyük Türk Klasikleri, VIII, 365, Ötüken, Söğüt,

Abdülhamid Han ve Fotoğrafçılık

Necmeddin Demirtaş

Osmanlı Sultanı ve Halifesi II. Abdülhamid, yaşadığı devirde yeni bir sanat dalı olan fotoğrafçılığın gelişmesi için büyük yardımlarda bulunmuştur. Kendisi de fotoğrafla ilgilendiğinden Yıldız Sarayı'nın Harem Dairesi'nde bir stüdyosu ve bir karanlık odası bulunuyordu. Hükümdarlığı sırasında, Osmanlı topraklarını ve insanlarını konu edinen 30 bin fotoğraflık eşsiz bir koleksiyonun toplanmasında çok önemli bir katkısı olmuştur. 1876'dan 1909'a kadar süren uzun saltanatı boyunca birçok resmî fotoğrafçı görevlendirmiş, Osmanlı Devleti'nin dört bir köşesine ait fotoğraf koleksiyonları toplayıp fotoğraf albümleri alıp vermiştir. "Yıldız Sarayı Koleksiyonu" adıyla bilinen bu koleksiyon İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Söz konusu bu koleksiyon, 1865'den Meşrutiyet'e kadar 45 senelik bir dönemi ihtiva etmektedir.

Fotoğraf merakı, İstanbul'da başlamıştır. Sultan Abdülmecid'in saltanatı sırasında mahallî gazeteler, kitabı 1841'de Türkçe'ye tercüme edilen Fransız fotoğrafçısı Daguerre'in icadını okuyucularına duyurmuşlardı. Abdülmecid'den sonra, Sultan Abdülaziz portre fotoğraflarını ecnebi ülkelere

gönderen ilk Osmanlı sultanı oldu. Prusya Sarayı başta olmak üzere çeşitli Avrupa saraylarının değer verdikleri bu fotoğraflar, Ermeni asıllı "Abdullah Kardeşler"e "Saray fotoğrafçıları" ünvanının verilmesini sağlamıştır. 1860'larda İstanbul'un Pera (Beyoğlu) semti, kozmopolit yapısıyla birçok fotoğraf stüdyosunun bulunduğu bir yer idi. Abdullah kardeşler, birkaç Avrupalı fotoğrafçıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde ilk fotoğrafçılar olmuş, onları hemen sonra Rumlar ve Müslüman Türk fotoğrafçıları takip etmiştir. Abdullah kardeşler, Pascal Sebah, Basil Kargopulo meşhur fotoğraf sanatçılarıydı ve hepsinin de beynelmilel sergilerde kazandıkları madalyaları ve nişanları bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ni ziyarete gelen ecnebi devlet adamlarının hepsi "Abdullah Kardeşler"e portre resimlerini çektirmişlerdi. Bu kardeşler, o devrin birçok fotoğrafçısı gibi Kahire'de de fotoğraf stüdyosu açmışlardı. Pascal Sebah, ressam Osman Hamdi Beyle birlikte o devrin kıyafetlerini konu alan ortak çalışmalar yapmıştır.

Sultan Abdülhamid'in portre fotoğrafı çok olmasa bile babası Sultan Abdülaziz'in birçok portre fotoğrafı vardır. Sultan Abdülhamid, fotoğrafın belgesel özellik taşıması kadar propaganda gücünden de faydalanmak gerektiğini anlamıştı. Uzak diyarlarda olup biten hâdiseleri fotoğraf aracılığıyla da öğrenip, gereken tedbirleri alıyordu. Sultan II. Abdülhamid, isyanlara karışan kişilerin fotoğraflarına bakarak, duruşma öncesi bir ön karakter tahlili yapıyordu. Aynı şekilde, 1901 senesinde, tahta çıkışının 25. yıldönümü vesilesiyle affettiği tutukluları fotoğraflarından çıkardığı hâlet-i ruhiyelerine bakarak ayırmıştı. Sultan II. Abdülhamid, fotoğrafı sadece bir hobi olarak değil, aynı zamanda askerî akademilere girecek adayların seçiminde, büyük projelerin takibinde, "hasta adam "a benzetilen Osmanlı Devleti'nin Batı âleminde daha iyi tanıtılmasında bir araç olarak da görüyordu. Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa, "Abdülha-

mid ve Yıldız Hatıraları" adlı eserinde şunları yazmaktadır: "Sultan II. Abdülhamid, her resmin bir fikir taşıdığını ve yüz sayfalık bir makale yazısının insana verebileceği siyasi ve hissî bir anlamı bir resmin tek başına verebileceğini söylerdi hep. Ben, fotoğrafları yazılı hatırata tercih eder ve onlardan geniş ölçüde faydalanırım."

Böyle bir izahat bize, sultanın ABD ve İngiltere'ye Osmanlı Devleti'nde başlatılan modernleşme çalışmalarını ele alan 1800 civarında fotoğraftan oluşan 51 adet büyük ve kalın fotoğraf albümlerini bu gaye istikametinde gönderdiğini anlatmaktadır. Bu eşsiz albümler, sadece hükümet başkanlarına değil, aynı zamanda Londra'da British Museum ve Washington'daki Kongre Kitaplığı'na da gönderilmişti. Deri cilt kaplamalı bu albümlerin kapaklarında sultanın tuğrası ve hediye tarihi bulunmaktadır. British Museum'a 1894'de hediye edilen bu koleksiyonda tabii ve tarihî güzelliklerle ilgili 17, kara ve deniz birlikleriyle ilgili 17, sivil ve askerî eğitimle ilgili 15, saray atlarıyla ilgili 2 albüm bulunmaktadır. Fotoğraflar, sepya (mürekkep balığından çıkarılan bir çeşit koyu kahverengi resim boyası) ile boyanmış olup alt yazıları Fransızca'dır. Bu albümlerden ikisi Türk fotoğrafçısı Ali Rıza Bey tarafından imzalanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bir tür oto portresi olan böyle bir görüntülü belge, eşsiz bir tarihî özellik arz etmektedir. Üstelik, söz konusu böyle bir tanıtımın Müslüman dünyasından gelmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Fotoğrafa yakın ilgi gösteren Müslüman ileri gelenleri arasında Fas Sultanı Mulay Abdülaziz (1894-1908), İran Şahı Nasruddin (l848-1896) ve Mekke'nin fotoğrafını ilk kez çeken Mısırlı Albay Muhammed Sadık Bey anılabilir.

Kaynak

1 Qantara, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1993.

Bir Padişah Yetişiyor

Dr. Mümtaz Aydın

Tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin 600 yıl süren uzun hayatını kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş dönemlerine ayırırlar. Bu isimlendirmeye sebep olan şeyler elbette ki meydana gelen önemli olaylar ve bunları gerçekleştiren dönemin idarecileridir. Sancılı ve çalkantılı bir kuruluş döneminden sonra Osmanlı Devleti; çağdaşlığı, muhteşemliği ve zirveyi yakalayarak uzun süren bir yükseliş dönemi yaşamıştır. Osmanlıyı Osmanlı yapan bu dönemin oluşmasında ve sürmesinde en büyük pay şüphesiz ki devrin padişahlarınındır. Devleti dünya tarihinde hak ettiği yere ulaştıran bu dirayetli ve ileriyi gören yöneticilerin başarılarının altında yatan sır, onların şehzadelik döneminde almış oldukları uygulamalı idarecilik eğitimidir.

"Sancağa çıkma -veya çıkarılma-" denen bu uygulamaya göre; belli bir yaşa gelen padişah çocukları, idareciliği öğrenmek ve tecrübe kazanmak için, eyaletlerden daha küçük bir yerleşim birimi olan sancaklara gönderilirdi. Beraberlerinde ise; anneleri, tecrübeli bir devlet adamı olan lalaları, hocaları ve üst düzey yönetimi oluşturan bürokratlar

(defterdar, reisü'l-küttab, çavuşbaşı, nişancı, divan kâtibi) olurdu. Ayrıca; şehzadenin sarayında görev yapacak olan emir-i alem, emir-i ahur, çeşnigir, kapıağası ve bunlardan başka tabip, bahçıvan ve muhtelif zenaatkârlarla birlikte yeteri kadar asker de bulunurdu.

Şehzadeler sancağa, başkentte yapılan bir merasimle çıkarılırlardı. Veziriazam tarafından kendisine, her biri yönetme selahiyeti anlamı ifade eden tabl (davul), alem ve bayrakla birlikte pek çok eşya padişah adına verilirdi. Daha sonra da yanında annesi ve diğer görevliler olduğu hâlde, dualarla sancağına uğurlanırdı. O artık padişah oluncaya kadar "çelebi sultan" unvanını taşıyacaktır.

Selçuklularda da benzeri bulunan bu usul gereği şehzadeler, Anadolu'nun muhtelif şehirlerine gönderilirlerdi. Bugün bile hâlâ "şehzade sancağı" olarak anılan bu şehirlerin en meşhurları; Manisa, Amasya, Konya, Trabzon ve Kütahya'dır. Bu sancakların diğer bir özelliği ise; hepsinin, Saruhanoğulları gibi beyliklerden alınmış olmalarıdır. Böylece Osmanlı bu yerlere hanedandan bir vali göndererek hem onları onore etmiş, hem de sınır güvenliğini sağlamış oluyordu.

Eski bir Türk geleneği gereği sancağa giden çelebi sultan burada tayin yapmak, berat ve hüküm vermek gibi bürokratik işler; arazi, timar tevcihi, vergi tahsilatı gibi mali konular ve sınırı muhafaza etmek, asayişi sağlamak gibi askerî konularda yegâne söz sahibiydi. Böylece hem teorik hem de pratik olarak bilgi ve tecrübe kazanırdı. Ayrıca bunların dışında ilim, sanat, edebiyat, el becerileri gibi dallarla da meşgul olurdu.

Şehzadelerin bu şekilde bilgi ve tecrübe kazanmaları, yanlarındaki hocaları sayesinde olurdu. Bu hocalar görev ve hususiyetleri açısından oldukça çeşitlilik arz ederler:

Lala, sancakta bulunan şehzadenin devlet idaresini öğrenme konusundaki hocası ve aynı zamanda da yardımcısı idi.

Birlikte oldukları şehzadenin terbiye ve ahlakından sorumlu olan lala, sancağın veziriazamı konumundaydı. Nitekim şehzadeler padişah olduktan sonra da güvenilir ve tecrübeli olması sebebiyle onları kendilerine veziriazam yapmışlardır. Lala Mustafa Paşa ve Lala Mehmed Paşa bunun iki örneğidir. Bundan başka; devletin kanunlarını bilmek ve işlerin mevzuata uygun yapılmasını sağlamaktan sorumlu olan nişancı; yazışmalardan sorumlu reisu'l-küttab da hem işlemlerin hem de kendi konularında şehzadenin hocasıdırlar.

Emri altındaki askerlerle sancağın asayişini temin eden, sınırların güvenliğini sağlayan ve gerektiğinde padişah olan babasıyla birlikte savaşa katılan şehzade bu usulle askerî eğitim de almaktaydı. Nitekim, Otlukbeli Savaşı'nda Padişah Mehmed (Fatih) merkezde, Şehzade Bayezid sağ kolda ve Şehzade Mustafa da sol kolda savaşmıştır.

Çelebi sultanların idarî eğitimin yanında ilmî, dinî, edebî konularda da yetişmesini sağlamak için kendilerine "şehzade hocası" tayin edilirdi. Öğrencileriyle birlikte sancağa giden hocaları onlara Kur'an, hadis, tefsir gibi dinî ilimlerin yanında tarih, astronomi, matematik, yabancı dil gibi dersler de okuturlardı. Onların kimlik kazanmaları, şahsiyet ve ideal sahibi olmaları hususunda önemli rol oynarlar. Nitekim Fatih'in hocaları olan Molla Gürani, Molla Hüsrev ve Akşemseddin'in onun kişiliği ve İstanbul'un fethi fikrinin oluşmasındaki etkileri tarihî bir gerçektir.

Şehzadelerin bu resmî hocalarının yanında bir de gönüllü eğiticileri vardır ki başta anneleri gelir. Sancakta hep oğluyla beraber olan anne, her yönden onun gözetleyicisi ve koruyucusudur. Tahta geçtiğinde merhametli bir padişah olmasında, terbiyenin yanında ona şefkatini de veren annenin payı büyük olsa gerek. Padişah olan baba ise şehzade oğlunu uzaktan kontrol ederek ve de gerektiğinde müdahale ederek

eğitimine katkıda bulunur. Daha sonra kanunları ile ünlenecek olan Süleyman, Manisa'da şehzade iken babası Yavuz'un kendisine siyasetname gönderdiği bilinmektedir. Yaş ve kabiliyetlerine göre şehzadelerin ilgili hocalardan sanat, edebiyat, müzik ve spor dersleri aldıklarını, onların bizlere kadar ulaşan şiir, beste ve hat örneklerinden anlamaktayız.

Kendileri için bir okul, laboratuvar, uygulama mekânı ve staj yeri olan sancaklarda şehzadeler; bu şekilde; bilgili bir devlet adamı, merhametli bir idareci, bir sanatkâr ve de yüce duygulara sahip mükemmel bir insan olarak yetişmekteydiler.

Timur gailesi ve Ankara Savaşı yenilgisinden sonra Osmanlıyı yeniden derleyip toparlayan, devletin âdeta ikinci kurucusu olan Çelebi Mehmed Amasya'da; ülkeyi yeniden imar edip Haçlıları durdurarak İstanbul'un fethine zemin hazırlayan II. Murad Amasya'da; yaptığı fetihle çağ kapatıp çağ açan Fatih Sultan Mehmed Manisa'da; oğlu II. Bayezid Amasya'da; geniş ülke topraklarında istikrarı sağlayan Yavuz Sultan Selim Bolu'da; dünya tarihine "Muhteşem" unvanıyla geçen Kanuni Sultan Süleyman Manisa'da ve fetihleri sürdüren Sultan II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Manisa'da padişahlık eğitimi almışlardır. Bu padişahlar Osmanlıyı kuruluştan yükselişe taşımış ve devleti uzun yıllar zirvede tutmayı başarmışlardır.

17. yüzyıl ortalarına doğru şehzadelerin sancağa gönderilme usulüne son verilmiş ve padişah çocukları artık saraylarda kafesler arkasında yaşamaya başlamışlardır. Bu uygulamanın sona ermesi; Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminin bitip duraklama döneminin başlamasının önemli sebeplerinden biri olmuştur. Devletin yıkılışına kadar geçen sürede faaliyetleriyle temayüz eden birkaç padişah olduysa da bunlar ya kendi şahsi kabiliyetleri ya da etraflarındaki dirayetli devlet adamları sayesinde temayüz etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi

Abdullah Çangaoğlu

İlk Birkaç Söz

Osmanlı Devleti, Asya, Avrupa ve Afrika'nın kesişme noktasında uzun yıllar hüküm sürmüş bir devlet olarak içtimai, iktisadi ve siyasi pek çok sahada dünya kültür ve medeniyet tarihinde önemli izler bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar dünya gündeminde tesirli olmasında şüphesiz kendi içinde kurduğu ve geliştirdiği müesseselerin önemi büyüktür. İşte bunlardan biri de temeli itibariyle Türk-İslam devletlerinden devralıp geliştirdiği ve kendine has bir vasıf kazandırdığı "devşirme müessesesi" dir.

Devşirme Müessesesi Nedir?

Abbasiler, Gazneliler ve Samanoğulları gibi Türk-İslam devletlerinde görülen "savaş esirlerinden asker yetiştirme ve

ordu kurma" işini, Osmanlı Devleti'nde de görmekteyiz. Bu usul, Osmanlı Devleti'nde "Pencik"[1] adını almıştır. Ancak Osmanlıdaki sistem diğer devletlerdekinden farklılıklar arzetmektedir. Zira Osmanlı pencik sisteminde esirler, Türk ailelerin yanında uzun zaman eğitime tâbi tutuluyordu.[2] Bu sistem bir süre yaşadıktan sonra yerini, daha teşkilatlı ve köklü bir ordu kurma imkânı veren "devşirme sistemine" bırakmıştır.

Devşirme: Saray hizmetleriyle Yeniçeri Ocağı'nda istihdam edilmek üzere toplanan Hristiyan çocuklar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu hizmetler, daha evvel savaş esirlerine gördürülüyordu. Esirler, I. Murad zamanında kurulan "Yeniçeri Ocağı" denilen ocakta yetiştirildikleri gibi, sayıları fazla olduğu zamanlarda Türkçeyi ve Türk-İslam geleneklerini öğrenmek üzere Anadolu'daki ailelerin yanına da verilir, sonra alınarak muhtelif işlerde istihdam edilirdi.[3]

Osmanlı sınırlarının Balkanlar'a ulaşmasıyla birlikte, devletin artan asker ihtiyacını karşılamak için yeni imkânlar aranmıştır. Böylece, "zımmiler"in yani "Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin" küçük yaşta olanlarının beşte biri alınmaya ve Acemi Ocağı'na kaydedilmeye başlanmasıyla[4], "Acemi Oğlanı" toplamak suretiyle "Devşirme" sistemi oluşmuştur.

Devşirme Sistemi, Yeniçeri Ocağı'nın I. Murad zamanında kurulmasından başlayarak I.Çelebi Mehmed zamanında gelişmiş, II. Murad zamanından itibaren de bir sistem olarak yürütülmüştür. Bu sistem, 17. asra kadar fonksiyonunu eda etmiştir.[5]

Devşirmenin Yapıldığı Yerler

Devşirme; Arnavut, Bulgar, Ermeni, Macar, Yunan, Sırp ve Bosnalılardan alınmıştır. Fakat Bosna-Hersekliler Müslüman olduktan sonra da kendilerinden devşirme alınması için defalarca padişaha başvurmuşlar ve Müslüman olanlardan alınması yasak olduğu hâlde, kendilerine özel olarak müsaade edilmiştir. Bu konuda Şamdanîzâde "Müslüman evladından devşirme alınmaz idi. Bosnalı Müslüman oldu, onların da evladı alınmaz oldu. Anın için evlatlarının devşirilmesini rica ettiler. Padişah dahi Müslüman Bosnalıdan devşirme alınsın deyu icazet verdi."[6] Bosnalıların imtiyazından faydalanmak isteyen yerler çıkmışsa da devlet bunlara izin vermemiştir. Bazı bölgeler de yaptıkları iş veya hizmet karşılığında devşirme sisteminden muaf tutulmuşlardır.[7]

Devşirmenin Tatbikat Şekli

Devşirme sistemi, sadece belli bölgelerde ihtiyaca binaen değişmekle birlikte belli zamanlarda ve hassasiyetle tatbik edilmiştir. Devlet bu sisteme büyük ehemmiyet vermiştir. Devşirmeler, padişah tarafından tayin edilen memurlar ve sancak beyi, sadrazam, kadı, beylerbeyi gibi önemli devlet erkânı ile Yeniçeri Ocağı'ndan ilgili kişilerden oluşan heyet tarafından toplanmıştır.[8] Devşirmelerde devletin istifade edebileceği birtakım hususiyetler aranmıştır. Vazifeli devlet erkânı tarafından genellikle 8, 10 ve 20 yaş arasında bulunan Hristiyan erkekler seçilmiştir. Bu iş gelişigüzel yapılmamış, tam aksine belirli nizamlar dahilinde yürütülmüştür. Bu sistemde "Her kırk evden bir Hristiyan erkek evladı alınırdı. Her kazada dellallar vasıtasıyla köylere kadar yapılan ilanlar mucibince Hristiyan çocuklar, başta papazları olmak üzere aileleriyle birlikte toplan-

ma yerine getirilirdi. Devşirme memurları bu oğlanları alırken, kadılar, sipahiler ve köy kethüdaları da hazır bulunurdu. Suistimal olmamasına dikkat ederlerdi. Devşirme memuru, vaftiz kâğıtlarını tetkik ederek yaşları müsait olanları ayırırdı. Seçilenler içinde evli olan varsa, bunlar devşirilmezdi. Tek çocuğu olanların evlatları alınmadığı gibi, anası-babası ölen çocuklar ile halk arasında herhangi bir imtiyaz anlayışı doğurabilir düşüncesiyle köy kethüdalarının da çocukları alınmazdı."

Devşirilen bu çocuklar, büyük güvenlik tedbirleri içinde İstanbul'a getirilirdi. Çünkü bazı aileler, kendi çocuklarının da devlet merkezine giderek iyi bir eğitim görmesi ve devlet kademelerinde yer almasını sağlamak gayesiyle, devşirme kervanına sokmak için evrakları veya çocukları değiştirmek gibi yolsuzluklara başvurabiliyorlardı. Bu sebeple, devşirmelere büyük hassasiyet gösterilmiştir. Burada şu nokta ortaya çıkıyor: Şayet bu çocuklar zorla alınıyor ve sistemli bir asimilasyon politikasına tabi tutuluyor olsaydı, bu kadar itina ile seçilmezler ve özel güvenlik tedbirleriyle korumaya alınmazlardı. Nitekim çeşitli tedbirlerin alınması, bazı ailelerin birtakım uygunsuz işlere başvurduklarını da göstermektedir.

Asimilasyon-Eritme Politikası Var mıydı?

Devşirme sistemini incelediğimizde böyle bir politikanın mevcudiyetini göremeyiz. Çünkü yukarıda söylediğimiz gibi, büyük itina ile köyler dahil, her yerde yapılan ilanlarla, çocukların soy kütüğüne, vaftiz kağıtlarına varıncaya kadar her şeyin kaydedilmesi böyle bir düşünceyi ortadan kaldırmaktadır. Şayet böyle bir maksat olmasaydı, hâdise gizli olarak yapılır ve en ince teferruatına varıncaya kadar bütün bil-

giler yazılmazdı. Bosna-Hersek bölgesinde olduğu gibi aileler, yasak olduğu hâlde bizzat kendileri padişaha başvurup kendilerinden devşirme alınmasını istemezlerdi. Kaldı ki devşirmeler İstanbul'a getirildikten sonra mükemmel bir eğitim-öğretime tâbi tutularak yetiştiriliyor ve devlet mekanizmasında istihdam ediliyordu. Böylesine büyük bir imkândan şikâyet etmek ve memnun olmamak söz konusu olamaz. Ayrıca devşirmelerin ailelerinin vergiden muaf tutulma gibi bir ayrıcalıkları da bulunuyordu. Bununla ilgili bir misalde, "Hasan adında bir yeniçeri, devşirilmeden önce ailesinden alınan verginin, devşirildikten sonra da alındığını belirterek, padişahtan bu yanlışlığın düzeltilmesini istemiştir."[10] Burada da görüyoruz ki devşirme yeniçeri, ailesini unutmayarak bağını devam ettirmiştir.

Devşirmeler hiçbir zaman "köle" gibi kabul edilmemiştir. Devşirmelere yeniçeri olduktan sonra verilen "Kapıkulu" adı, padişahın büyük sıfatından kaynaklanmaktadır. Devşirmelerin köle olarak görülmesi, zaten İslam hukukuna göre de aykırıdır. Çünkü İslam hukukunda bir kişinin "köle" olabilmesi için "ehl-i zimmet" olmaması, yani "Osmanlı hâkimiyetinde yaşamamaları" gerekmektedir. Oysa devşirme işinin yapıldığı yerler, Osmanlı topraklarıdır.[11]

Bu konuda en güzel misallerden biri Sokullu Mehmed Paşadır. Sırp Patrikhanesi 1459'da Fatih Sultan Mehmed tarafından kapatılmış, Patrikhane'nin kiliseleri ve cemaati Ohri'deki Bulgar Kilisesi'ne bağlanmıştı. Yaklaşık yüzyıl sonra 1557'de Sokullu Mehmed Paşa, Sırp Patrikhanesi'ni yeniden kurdurmuş ve başına da kardeşi Marakios'u tayin etmiştir. Görüldüğü gibi, iki kardeşten biri devşirilerek devletin en yüksek kademesine kadar gelip Osmanlıya çok büyük hizmetlerde bulunmuş; diğeri de eski dininde hayatını sürdür-

müş ve aralarındaki ilişki devam etmiştir. Köprülü Mehmed Paşa, Kırım fatihi Gedik Ahmed Paşa, Yemen fatihi Sinan Paşa, Şehid Ali Paşa, devşirme olarak alınıp, "Saray Okulu" olan "Enderun"da yetiştirilerek devlet mekanizmasında istihdam edilen büyük devlet adamlarındandır.

Sistemli bir "yozlaştırma" veya "asimilasyon" politikası izlenmiş olsaydı, devşirmelerin kendi milletlerini ve asıllarını kesinlikle hatırlamamaları gerekirdi. Oysa bu durum tam tersidir. Bununla birlikte asıllarını ve ailelerini unutmayan bu kişilerin geç bile olsa eski din ve hayatlarına dönmeleri de mümkündür. Müslüman olan devşirmelerin, Osmanlı sınırları dışına çıktıkları takdirde; savaş sırasında, özellikle mağlubiyetle biten savaşlarda, düşman tarafına geçmeleri, hatta bu işi bütün yeniçerilerin topyekûn yapmaları mümkün ve kolaydır. Oysa böyle bir hâdiseye uzun Osmanlı tarihi içinde rastlanmamaktadır. Sınırlarda her an komşu devletlerle ilişkide bulunan kalelerde genellikle yeniçeriler bulunmakta idi. Oysa buralarda da durum aynıdır. Burada bir neticeye daha varmamız mümkündür: Şayet Osmanlılar devşirme sistemini bir "baskı" veya "yozlaştırma" unsuru olarak kullanmış olsalardı, yukarıda belirttiğimiz hâdiselerin vuku bulması gerekirdi. Bununla birlikte Osmanlılar, Türk-İslam gelenek ve güzelliklerini, yine İslam'ın sevgi ve hoşgörü denizi içinde, devşirme usulü ile alınan gayrimüslimlere öğreterek, onlara yepyeni bir dünya kazandırmışlardır.

Yetiştirilmeleri ve Yaptıkları Bazı İşler

Büyük itina ile seçilen devşirmelerin bir kısmı Anadolu'ya çeşitli ailelerin yanına gönderilmiştir. Saraya alınanların bir kısmı ise sarayın kendi iç bünyesinde ihtiyaç hissetti-

ği işlerde çalıştırılmak üzere itinalı bir eğitim-öğretime tâbi tutulmuş ve daha sonra muhtelif işlerde istihdam edilmişlerdir. Bu işler saray bahçelerinden, padişahın çeşitli işlerinin görülmesine, fırıncılık, demircilik, gemicilik, marangozluk, bahçıvanlık gibi işlere varıncaya kadar çok geniş bir yelpazeyi teşkil etmektedir.

Devşirmelerin yetiştirilmesini "Saray Okulu" denen "Enderun" yapmıştır. Enderun'a alınanlar daha ziyade, devlet mekanizmasına girebilecek zeki ve kabiliyetli devşirmelerdir. Bununla birlikte sarayda bulunan "Küçük Oda, Büyük Oda" gibi yerler, devşirmelerin ilk etapta eğitim gördükleri yerlerdir.[13] Bu yerlerde ve Enderun'da devşirmelere, görgü kurallarından dinî ve müspet ilimlere varıncaya kadar kendilerine lazım olan her konuda eğitim ve öğretim verilmiştir. Buralardan yetişen devşirmeler, kaptan-ı derya, vezir, sancak beyi, veziriazam gibi büyük devlet adamları olarak yetişmişlerdir. Bu durum ise, gayrimüslimler için oldukça büyük bir imkân doğurmuş ve bu şekilde gayrimüslimler, devlet yönetimine etkili olarak katılabilmişlerdir. Devlet ise, çok önemli ve zengin bir millî potansiyeli teşkil eden bu insanlardan istifade etmiştir. Bununla birlikte "müslim-gayrimüslim halk" ile "devlet-gayrimüslim yakınlaşması, kaynaşması ve birlikteliği" sağlanarak; "devlet ve millet olarak içtimai bütünlük" elde edilmiştir. Bu nokta bize; "çok millet"li bir mozayiğe sahip olan Osmanlı Devleti'nin, bu yapısıyla uzun süre yaşayabilmesinin önemli bir sırrını da vermektedir. Bu sistem vasıtasıyla Osmanlı Devleti, ezmeyerek ve unutmayarak onların dünya siyaset ve medeniyet tarihinde önemli bir rol oynamalarına mühim ve geniş bir kapı açmış ve onlara "farklı bir dünya" kazandırmıştır.

Son Birkaç Söz

Osmanlı Devleti, devşirme sistemini kendine has yorumuyla tatbik etti. Hem kendisi, hem de gayrimüslim-müslim halk çok şeyler kazandı. Aslında devşirme sistemi Osmanlı tarihinin itinalı bir yerinde durmakla birlikte, bugünkü bazı metodlara da ilham kaynağı olmuştur. Günümüzde, bilhassa Avrupa ve Amerika'nın, diğer ülkelerdeki zeki talebeleri elde etmeyi hedefleyen "burs" gibi çeşitli imkânlar sunmalarına devşirme sisteminin değişik bir versiyonu olarak bakabiliriz. Yalnız, arada çok önemli bir fark var. Osmanlıdaki sistemin temelinde "ülkeye ve dünyaya adam yetiştirme" veya "insanlığa insan kazandırma" fikrinin yerini, bugün bütün sahalara yayılan ekonomik çıkar almıştır.

Enderun Mektebi

Cemil Örnekli

Enderun Mektebi II. Murad tarafından kurulmuştur. Saray hizmetinde çalışacak görevlileri yetiştirmek maksadıyla kurulan bu okul, eğitim sistemi yönüyle kendinden önce kurulmuş bütün okullardan farklılık arzeder.

Bir saray mektebi olan Enderun, Fatih Sultan Mehmed döneminde hakiki şahsiyetine kavuşarak, devşirme mektebi hüviyetinden, mülki ve idari kadronun eğitimine de yönelmiştir. Enderun'un gelişmesi II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman gibi padişahlar zamanında da sürmüştür.

Enderun Mektebi'ne "Devşirme Kanunu" ile öğrenci alınır, usulsüz çocuk kabul edilmezdi. Devşirme işinde her türlü yolsuzluğu önlemek üzere yine aynı kanunla alınan bir hayli tedbirler zinciri de bulunmaktadır.

Enderun Mektebi, Osmanlı Devleti'nde 17. ve 18. yüzyıllarda baş gösteren askerî ve siyasi çözülmeden etkilenmiştir. Artık diplomatik görüşmeler, savunma için silahlı müca-

delenin yanında önem kazanmaya başlamıştır. Bu durum askerî ve siyasi mektep olan Enderun Mektebi üzerinde idare etme tarzı bakımından önemli değişiklikler getirmiştir.

İlk esaslı değişiklik II. Mahmud zamanında olmuş, Enderun birçok değişikliklere uğramış, 1850'de de Maarif Nezareti, Enderun'u ibtidaisiyle birlikte rüşdiye derecesinde bir mektep hâline getirmiştir.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra ordu için bu mektepten çok sayıda subay alınmış, bu da mektebin düzenini bozmuş, bilhassa Tanzimat'tan sonra, burada yetişenlerin devlet hizmetlerinde eskisi gibi başarılı olmamaları yüzünden zaten önemini kaybetmişti.

1 Temmuz 1909'da Enderun Mektebi lağvedilmişdir. 1923'den sonra ise Topkapı Sarayı müze ve kütüphane hâline getirilerek, bu müessesenin de beş asırlık tarihî rolüne nihayet verilmiştir.

Eğitim Tarzı

Devşirmeler, kültür eğitimi ve disiplinize etme diye iki aşamaya tâbi tutulurlardı. Kültürleştirme prensibi doğrultusunda, Osmanlı kültür ve geleneğine uyum sağlama meselesi halledildiği gibi, devşirmeler toplumun karakteristik kültürel hayat tarzını, kültürel görevlerin sorumluluğunu ve bunları yerine getirme yollarını öğreniyordu. Diğer taraftan Türk kültürüne tamamıyla yabancı ailelerden gelen bu devşirme çocukların, Türk ve Müslüman âdetlerine göre yetiştirilmesi gerekmekteydi. İşte disiplinleştirme kavramı ile yapılmaya çalışılan faaliyetler buna yönelikti. Son derece sert ve disiplin sağlama hususunda kabiliyetli olan Ak Ağalar bu hususta vazifeliydiler.

Osmanlı Devleti'nin diğer okullarında olduğu gibi Enderun Mektebin'de de "kabiliyetleri yöneltme ve destekleme" hususunda azami özen gösteriliyordu. Bütün hizmetlerde yükselebilmek, önemli ölçüde kabiliyete dayanıyor, öğretimin başından sonuna kadar ilgi ve kabiliyete öncelik tanınıyordu. Öğrenciler, kabiliyetlerine uygun çeşitli öğrenim kanallarından birinde yetişiyordu. Öğrenimin her kademesinde geçerli olan bir husus vardı; o da belirli birkaç mecburi ders dışında bütün derslerin kabiliyete uygunluğuna göre ve seçmeli oluşuydu. Bu durum, talebeleri gayretli çalışmaya sevketmek için en iyi yoldu.

Kabiliyetler için sönüp silinip gitme, atıl kalma diye bir şey sözkonusu değildi. Onlar her yerde tespit edilir, kendilerine terfi imkânı sağlanırdı. Kimse anadan doğma imtiyazlı değildi ve işe yaramayan, vasıfsız bir adam yerinde saymağa mahkûmdu.

Eğitimin Vasıtaları

a) Ceza ve Mükâfat: Osmanlı Devleti'nde, özellikle eğitim ve öğretim kurumlarında sıkı bir disiplin tavizsiz olarak uygulanmış, ceza ve mükâfatların sınırları da açıkça belirtilmiştir.

Cezalandırma konusunda aşırılığa gidilmez, fakat kusur ve eksiklikler karşısında da sessiz kalınmazdı. İyi davranışların ve okul başarılarının mükâfatlandırılmasına da özel bir önem verilirdi. Arapça, Kur'an tilaveti, Hüsn-ü Hat, Musiki gibi konularda gösterilen seçkinlik ve başarılar; binicilik, silah kullanma, cirit ve diğer yarışmalarda gösterilen üstünlükler bizzat hükümdarca hem söz ve hem de nesnel değerlerle mükâfatlandırılırdı. Çeşitli değerlerde elbiseler, para ödülle-

ri, silahlar, binek hayvanları bu meyanda sayılabilir. Daha büyük ve önemli görevlere getirilme, maaş artırma gibi mükâfatlar da vardı. Enderun Mektebi'nde ilk mükâfatlar, sınıftan sınıfa terfi şeklindeydi.

Enderun Mektebi'nde mükâfatlandırma sistemi büyük önem taşımaktadır. Yükselen kimse mükemmel hayat şartlarına sahip olur ve geliri arttırılırdı.

b) Çıkmalar: Hazırlık mekteplerinden Enderun Mektebi'ne veya sipahi bölüklerine geçebilmek için birtakım kurallara mutlaka uyulurdu. Bunların başında "Çıkma Kanunu" geliyordu. Bu kanunun uygulanması, mektepten mezun olma gibi bir durumdu. Genellikle yedi senede bir uygulanırdı. Padişah tahta çıktığında da çıkmalar olurdu. Çalışma ve kabiliyetleri iyi olanlar yedi-sekiz yılda öğrenimlerini tamamlar, yetişmemiş olanlar ise on dört yıl kadar öğrenimlerine devam ederlerdi.

Hazırlık Sarayı'ndan iyi yetişenler, terbiye ve ahlakları iyi olanlar saraya alınır, daha yüksek öğretim veren Enderun sınıflarına kabul edilirlerdi. Oralarda da başarı gösterenler terfi ederek sırasıyla bütün makamlara yükselirlerdi. İçlerinde beylerbeyi, serhad kumandanı, vali ve elçi olanlar olduğu gibi vezir olanlar, hatta seraskerliğe ve sadrazamlığa kadar yükselenler de vardı.

Hazırlık Sarayı'nda, derslerine az çalışmış ve kabiliyeti kıt olanlar Saraya alınmaz, sipahi bölüklerine sevkedilirler, buranın okumuş-yazmış zümresini teşkil ederlerdi. Yeniçeri Teşkilâtı içinde gelişerek terfi edebilirler ve kumanda heyetine bile girebilirlerdi.

Terfi sistemi son derece adilane uygulanırdı. Çıkmalar zamanlı ve düzenli yapılırdı. Haksızlık ve aksaklığa yer ve-

rilmez, saray içinde açılan yerlere dışarıdan hiç kimsenin alınmamasına dikkat edilirdi.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında çıkma kanunuyla saray mekteplerinden yetişen gençlerin terfi usulleri sağlam esaslara bağlanmıştı. Bu kanunun ciddi bir şekilde uygulanması sayıları on bini bulan bütün saray memurlarıyla müstahdemlerinin haklarını koruyordu. Bu durum da bir memnuniyet ve göreve bağlılık sağlıyordu.

Çıkmaların en önemlisi cülus çıkması veya umumi çıkma denilen büyük çıkma olup padişahların cülusları üzerine yapılırdı.

Osmanlı Devleti'nde, devlet görevleri ve halk hizmetleri için "Çıkma Kanunu" ile uygulanan bu sistem memlekete büyük faydalar sağlamıştır. Bu kanunu en iyi takdir eden ve işlettiren Kanuni Sultan Süleyman olmuştur. Bununla birlikte devletin diğer nizam ve usulleri gibi "Çıkma Kanunu" da zamanla sarsılmıştır.

Eğitimin Şekli

a) Seçkinler Eğitimi: Büyük imparatorluklar, büyük devletler genişleyen devlet çarkını işletecek "seçkin elemanların" yetiştirilmesini hedeflemişlerdir. Bu istikametle Batıdaki prenslerin eğitimine karşı Osmanlılarda Enderun Mektebi'nin varlığını görüyoruz. Her ikisinde de sıkı bir eleyicilik söz konusudur.

Saray mekteplerinden yetişenler büyük bir çoğunlukla devletin en büyük makamlarına kadar yükseliyorlardı. Şairler, edipler, tarihçiler, musiki ve güzel yazı meraklıları ve üst adları olan sanatkârların hemen hepsi saray mektepleriyle bunların devamı olan Enderun'dan yetişiyordu.

Enderun-i Hümâyun kuruluşundan itibaren aşağı -yukarı devletin bütün büyük siyasi ve askerî memurlarını yetiştirmiştir. Bu memurların orada aldıkları terbiyenin mükemmel bulunması, devletin o zamanlarda eğitime verdiği büyük önemi göstermektedir. Enderun-i Hümâyunun ileri gelenlerinin hepsi Osmanlı Devleti'ne olan sadakat ve hamiyetleriyle her sınıfa yükselebilmişlerdir.

M. Baudier, bu mektepdeki seçkinler eğitimini çok iyi bir şekilde değerlendirdikten sonra şöyle demektedir:

"Türk milletinin başarılarına şaşmamak lazım. Çünkü onlar elit kadroları nasıl yetiştireceklerini, gençleri nasıl disipline edeceklerini biliyorlar. Yine onları mükemmel insan hâline getirirken, kabiliyetlerine göre taltif etmesini de biliyorlar."

b) İdarecilik Eğitimi: Osmanlı Devleti'nde, idare teşkilatını ve faaliyetlerini düzenleyen kaideler Fatih Sultan Mehmed'in kanunnameleriyle esas şeklini almıştır. Onun zamanında bir taraftan ordu ıslah edilmiş, diğer taraftan da askerî, mali ve sivil idare için yüksek seciyeli idareciler yetiştirilmiştir.

Devlet idaresi hükümdarın mutlak kudretine dayanıyordu. Ancak Fatih Kanunnamesi bu yetkileri bir yerde engelliyordu. Fatih, kanunnamesiyle kendisinin ve kendinden sonra geleceklerin yetkilerini kontrol altına alıyordu.

Osmanlılarda veraset usulüyle makamların el değiştirmesine engel olunmakta, bu da yerli tebaayı hükümetten uzak tutarak gerçekleştirmekteydi. Bu durum Türk idarecileri tarafından getirilmiş bir savunma tertibatıydı.

Türk padişahlarının saray eğitim sistemiyle yetiştirmek istedikleri idari memur, mücadeleci devlet adamı ve sadık

bir Müslüman tipindeydi. Bunlar aynı zamanda ilim adamı ve iyi bir hatip, kibar ve iyi ahlaklı olmak zorundadır. Bu amaçla Enderun Mektebi öğrencisi saraya kabul edildiği günden ayrıldığı güne kadar Müslümanlık ile Türk örf ve âdetlerini mükemmel bir şekilde öğrenme durumundadır.

Osmanlı Devleti idareciliğin önemini kavramış ve ona gereken değeri vermiştir. Gençleri kabiliyetlerine göre sınıflandırmış ve onlara idarede şans tanımıştır.

Enderun Mektebi'nin ilk ders cetveli Kur'an-ı Kerim, ilmihâl, tecvid, akâid ve amelen bilinmesi gereken dinî meselelerden ibaret olmak üzere tertip edilmişti. Sultan II. Murat zamanında yine tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, şiir ve inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelam, mantık, meani, bedi, beyan, hikmet de ilave olundu. Bu dersleri okutmak için çeşitli İslam ülkelerinden de bilginler getirildi. 3. sınıfın ilk sınıfında (1. koğuşta ki adı Seferli'dir) talebelere tabizenlik, sarık sarma usulü, berberlik, ikinci sınıftakilere (kilerli) padişahın şahsına mahsus yiyecek-içecek şeyleri hazırlamak, üçüncü sınıftakilere de (hazineli) gene padişahın giyecek şeyleri ile saray mefruşatını tanzim etmek gibi sanatlar öğretilirdi. Talebeye, bunlara ilaveten keman-keşlik, cündilik, tüfekendazlık gibi silahşorluk fenni, ata binme de talim ettirilirdi. Üç koğuştaki şakirdana (talebelere) o vaktin usulünce "Ağa" unvanıyla hitap edilirdi.

Mektep talebesine kuşluk, ikindi ve yatsı vakitleri olmak üzere günde 3 defa yemek verilir, taharet ve nefazetlerine son derece itina gösterilirdi. Padişahlara hizmet edecekleri için muaşeret adabı meselesine de özellikle dikkat edilirdi. Yere tükürmek, öksürürken mendilini ağzına getirmemek,

lekeli elbise giymek gibi şeyler haklarında cezayı gerektiren durumlardı.

Enderun Mektebi talebeleri yaz-kış, akşam namazlarından bir saat önce abdestlerini alırlar, güneş batıncaya kadar Kur'an okurlardı. Akşam namazını kıldıktan sonra yatsıya kadar dinlenirler, yatsı ezanı okunur okunmaz ikişer ikişer dizilir, hünkâr meclisine gelirlerdi. Burada kendilerine ayrılmış yerde namazı kıldıktan sonra imamla birlikte kalkarlar, hünkâra dua ederlerdi. Sonra herkes odasına çekilirken, ayak üzeri "padişah selametliği için ve geçmiş padişahlar ruhları için üç ihlas, bir fatiha" okurlardı.

Sabahları güneş doğmadan önce kalkarlar, sabah namazına kadar Kur'an okurlar, namazı kıldıktan sonra Kur'an'dan okuyacakları yeni dersleri alırlardı. Enderunlular bu dersleri de saraya gelen hocalardan alırlardı.

Bu işi bitirdikten sonra o gün hünkâra ait ne vazife varsa görürler ve bunlar da bitince ya yazı meşkederler, yahut başka ilim ve marifet tahsisiyle meşgul olurlardı.

Bu saray okulları genellikle devleti yöneten yüksek dereceli sivil kadroyu yetiştirmekle birlikte işle eğitimi kaynaştıran eğitim yöntemleri bakımından da önemlidirler.

Sarayın mimarını, nakkaşını, ressamını, hattatını, kâtibini, imamını, müezzinini, müverrihini, şairini, âlimini, silahşorunu, hârendesini, sazendesini, nüktedâtını Enderun yetiştirmiştir. Hatta çok defa Türk devletinin seraskerini, kazaskerini, sadrazamını, kaptanıderyasını, valilerini, elçilerini Enderun verirdi.

Enderun'dan çıkanlar arasında en dindar Müslümanlar, en kuvvetli hafızlar, en kuvvetli müezzinler, en hassas şairler ve edipler, en cesur askerler ve kumandanlar, en mahir sa-

natkârlar, mimarlar, ressamlar ve nakkaşlar, en yüksek musikişinaslar ve hattatlar, en değerli âlimler ve müverrihler bulunmaktadır. Bu meyanda diyebiliriz ki Enderunlular Türk kültürüne, Türk hükümetine büyük hizmetler etmişlerdir.

Kaynaklar

1 Yrd. Doç. Dr. Ülker Akkutay, Enderun Mektebi, S. 25-163.
2 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt l s.537-540.
3 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt l s.13-24.
4 Meydan Larusse, Enderun Maddesi Cilt 15, S.193.
5 C. Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri.
6 Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, İ. H. Uzunçarşılı.
7 A.A. Tayyarzâde, Tarih-i Atâ, Cilt 1-5.
8 B.Miller, The Palace School of Muhammad the Cangueror.
9 A.E. Lybyer, The Goverment of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent.

İftira Romanlarına En Güzel Cevap: Osmanlı Kadınefendi Mimarisi

Talha Uğurluel

Tarihle ilgili gördüğü hemen her kitabı alan biri olarak, tarihî romana daha temkinli yaklaşıyorum. Çünkü birkaç yıldır ülkemizde başlayan ve Osmanlı kadınefendilerini konu alan tarihî roman furyası ile tarihin nasıl acımasızca karalanabileceğini ve masum insanlara nasıl bu kadar kolay iftira atılabileceğini görmüş bulunmaktayım.

Safiye Sultan ile başlayan; Bir Hürrem Masalı, Nurbanu, Hatice Sultan ve Kiraze ile devam eden bu karalama kampanyasında, Osmanlı kadınefendilerinin; çıkarcı, maddeci, makam ve mevki düşkünü, gayriahlaki tavırlar içinde gösterilmeleri doğrusu rahatsız edici. Bu kitapları kaleme alanların ciddi birer tarihçi olmamaları bir yana, dünyayı yöneten bir sarayın mensuplarına mal edilen akıl almaz hafiflikler de aslında gerçeklerle bağdaşmıyor. Çünkü romanlarda bu kadınefendilere yakıştırılan tavırlar, Osmanlı harem sistemi denen ve çoğu sözlü kurallara bağlı disiplinli bir müessesede sergilenmesi mümkün olmayan şeylerdir. Valide

sultan idaresindeki haremde, padişahlar bile gönlünce hareket etme özgürlüğüne sahip değildi.

Osmanlı sarayında yaşayan kadınlara atılan iftiralar bir yana, genel manada toplumun içindeki kadın da bu saldırılardan payını alıyor. Bu tarz çarpıtmalara göre o, sadece evinde oturan, sokağı ancak kafes arkasından seyredebilen, sosyal hayatta hiçbir söz hakkı olmayan ikinci sınıf bir varlıktır.

Gerçekte bu eserleri kaleme alanların yaptıkları şey, hayallerindeki çirkinlikleri kâğıda geçirmekten başka bir şey değildir. Onlar olanı değil, kendilerine göre olması gerekeni yazıyor. Üzücü olan şey ise, okuyanların bu romanlarda anlatılanları gerçekmiş gibi kabul etmeleridir. Peki işin aslı nedir? Osmanlı kadını gerçekten de eli kolu bağlı, iradesini kullanamayan bir konumda mıydı?

Sorunun cevabı gözlerimizin önünde duruyor. Belki adlarını defalarca duyduk, belki önünden yüzlerce kez geçtik. Osmanlı kadınının yaptırdığı eserler, onun sosyal hayatın tam ortasında olduğunu, arzu ettiği taktirde neleri yapabileceğini ve Osmanlı devlet anlayışında kadına verilen değeri gösteren en güzel sembollerdir.

Bu romanların yazarları, eserlerini kaleme alırken başlarını kaldırıp da sadece İstanbul'un sokaklarına baksalardı, yazdıkları ile gerçek tarihin ne kadar büyük bir tezat oluşturduğunu göreceklerdi. Çünkü gayriahlaki tavırlar içinde gösterdikleri Osmanlı kadınları, en büyük hayır kurumları ve camileri inşa ettirmiş, para ve makam düşkünü karalamalarına karşı, dev külliyelerle toplumun hayatına hayat olmuşlar ve iftiralara da en büyük okulları inşa ederek cevap vermişler.

Kendisini sadece evinin değil, halkının da anası olarak gören Osmanlı kadınefendileri, toplumun ihtiyacı olan şeyleri yapmakta kendisini vazifeli saymış ve elindekileri harca-

makta tereddüt göstermemiştir. Bunların en güzel örnekleri-ni İstanbul'da görmekteyiz.

Büyük bir toplumun ihtiyaçlarına toptan cevap veren en önemli yapılar şüphesiz külliyelerdir. Osmanlı kadınları da tarih boyunca birçok külliye inşa ettirmiştir. Onlardan biri Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'dır. Kendisi daha gençlik yıllarında Üsküdar İskelesi'nin karşısına, Mimar Sinan'a, içinde medrese ve imareti de olan bir külliye inşa ettirmiş. Bugün bu medrese, dispanser; imaret ise, kütüphane olarak kullanılmaktadır. Mihrimah Sultan, külliye içindeki camiyi karanlık bulmuş, onun bu hoşnutsuzluğunu unutmayan Sinan, Mihrimah Sultan'ın yıllar sonra Edirnekapı'da yaptıracağı ikinci külliyenin camisini hiçbir camide yapmadığı kadar aydınlık yapmıştır. Bu külliyenin hemen karşısında Yeni Valide Camii denen dev yapılar topluluğunu da Üçüncü Ahmet'in annesi Emetullah Gülnuş Sultan yaptırmıştır. Bugün bu mübarek kadın, Osmanlının kadına gösterdiği değeri anlatırcasına, yaptırdığı külliyenin yola bakan kıyısında üstü açık bir türbede, o çok sevdiği beyaz güllerin arasında yatmaktadır.

Bazılarının yerden yere vurduğu, Peygamber âşığı Birinci Ahmet'in eşi Kösem Sultan'ın Üsküdar sırtlarındaki Çinili Camisi, medrese, hamam ve İstanbul'daki en büyük kervansaray tipli iş merkezi olan Büyük Valide Hanı da bu valide sultanın âlicenaplığı hakkında bizlere gerekli malumatı vermektedir.

Çinili Cami'ye gelmişken hemen yanındaki dev Atik Valide Külliyesi'ni görmemek olmaz. İkinci Selim'in hanımı olan Nurbanu Valide Sultan, Mimar Sinan'a nasıl bir eser yaptırmak istediğini anlatmış ve Koca Sinan da Üsküdar'daki bu tepeye mimarlık harikası olan bu yapıyı; mektep, medrese, darü'ş-şifa, darü'l-kurra, imaret, kervansaray, hamam

ve camisiyle birlikte inşa etmiştir.

Üsküdar Atik Valide Külliyesi'nden aşağıya inerken Kavsara Mustafa Baba Camii'yle karşılaşıyoruz. Kavsara Mustafa Baba tarafından yapılan ve yüz yıl kadar sonra yıkılan caminin, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yeniden inşa ettirildiğini görüyor ve Osmanlı kadınlarının sadece eser inşa ettirmediğini, yapılanları koruduğunu da anlıyoruz.

Eminönü'ne geçelim. Eminönü İskelesi'nde bizi bütün haşmeti ile Yeni Cami karşılıyor. Bu büyük yapı her şeyi ile tam bir Osmanlı kadın mimari eseridir. Caminin inşaatını, Sultan Üçüncü Murat'ın hanımı Safiye Sultan başlatmış, fakat ömrü vefa etmemiş, inşaatı Dördüncü Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan tamamlamıştır. Ne yazık ki Safiye Sultan romanını yazanlar, roman içinde bu kadınefendiyi, hayır için yaptırdığı Mısır Çarşısı'nda türlü melanetler işliyor göstermekten çekinmemişler. Hâlbuki Kahire'de yaptırmış olduğu hayır eserlerinden Yeni Cami ve Külliyesi'ne kadar bütün yapılar, onların karalamalarına en güzel cevabı vermektedir.

Sultanahmet'e doğru yürüyelim. Kadırga sırtlarında yine Mimar Sinan'a ait şirin bir külliye ile karşılaşıyoruz. Bu yapının şahsında Osmanlı kadınlarının sadece kendileri için değil, eşleri için de hayır kurumları inşa ettiklerini görmekteyiz. İkinci Selim'in kızı İsmihan Sultan çok sevdiği kocası Sokullu Mehmet Paşanın vefatı sonrasında bu külliyeyi onun adına inşa ettirmiş, hatta bu mabedi farklı kılmak için, caminin özel birkaç yerine Hacerü'l-Esved'in parçalarından koydurmuştur.

Kadırgaya gelmişken meşhur Kadırga Parkı'na da giriyor ve bugün İstanbul surları içinde ayakta kalmış tek namazgâhı görüyoruz. Altında kare planlı çeşmesi olan ve merdivenle üst katına çıkılan namazgâh, Birinci Abdülhamid'in kızı Esma Sultan'a ait. Bu yapının ışığında namazgâh inşa

eden bir padişah kızının, Ortaköy Yalısı'ndaki hayatına ait çarpıtmaları hatırlıyor ve iftiranın bu kadarına pes demekten kendimizi alamıyoruz.

Sultanahmet yanından Gülhane'ye doğru inerken yine bir kadın mimari yapısıyla karşılaşıyoruz. Üçüncü Ahmet'in kızı Zeynep Sultan Camii ve bu caminin arkasında bugün de ilkokul olarak kullanılan mektebi... Fakat ne yazık ki yol yapım çalışmaları sırasında kaldırılan türbesi bir daha inşa edilmediğinden, Zeynep Sultan'ın naaşı, caminin bodrumunda yeni türbesinin inşa edileceği günü beklemektedir.

Ayasofya ve Sultanahmet Camii arasında uzun ve kubbeli bir yapı dikkatimizi çekiyor. Bugün halı müzesi olarak kullanılan bu yer, İstanbul'un en büyük hamamı olan ve Mimar Sinan'a yaptırılan Hürrem Sultan Hamamı'dır. Kanuni Sultan Süleyman'ın hanımı Hürrem Sultan'ın, burayı kendi imkânları ile inşa ederken nasıl sıkıntı çektiğini, Irakeyn Seferi'nde olan Kanuni'ye yazdığı mektuplardan öğreniyoruz.

Çemberlitaş'ta anıtın hemen yanında bulunan ve İstanbul'da yabancıların en çok rağbet ettikleri yerlerden biri olan Çemberlitaş Hamamı da İkinci Selim'in hanımı Nurbanu Sultan'ın vakfiyesidir.

Eminönü'ne doğru geri dönüyoruz. Eminönü-Karaköy arasını bağlayan meşhur Galata Köprüsü, bizlere yine başka bir Osmanlı hanımefendisini hatırlatıyor. Burada köprünün olmadığı dönemlerde insanların karşıya geçmek için katlandıkları binbir sıkıntıyı gören Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan, 1836 yılında buraya ahşap bir köprü yaptırıyor. İnsanlığa hizmet maksadıyla yaptırıldığından köprüye "Hayratiye" adı veriliyor.

Galata Köprüsü'nün Karaköy ayağına geçmişken bir sonraki Haliç Köprüsü'ne, Unkapanı'na doğru yürüyoruz. Unkapanı Köprüsü'nün Azapkapı ayağında İstanbul'un en

muhteşem çeşmelerinden biriyle karşılaşıyoruz. Birinci Mahmut'un annesi Saliha Sultan'ın yaptırdığı çeşmenin inşa hikâyesi ise bir hayli ilginç: Yıllar önce o civarda yaşayan fakir bir ailenin kızı olan Saliha Sultan, elinde testiyle su doldurmaya gider. Fakat testi elinden düşer ve kırılır. Küçük kız başlar ağlamaya. Oradan arabasıyla geçmekte olan saray mensubu bir hanım, bu manzarayı görerek arabadan iner ve ağlayan kıza testinin parasını vererek artık ağlamamasını söyler. Fakat Saliha Sultan'ın verdiği cevap karşısında şaşkına döner. Saliha Sultan testinin kırıldığına değil, bir testi su dolduramayacak kadar beceriksiz olduğuna ağlamaktadır. Saraylı hanım bu zeki kızı saraya aldırır. Haremde yetişen Saliha Sultan ileride İkinci Mustafa'nın eşi olacak ve o günün hatırası olarak da oraya bu muhteşem çeşmeyi yaptıracaktır. İşte bu tarihî vaka bizlere, hem Osmanlı toplum yapısında kadının yerini, hem saraya en alt tabakadan da birilerinin girip yükselebileceğini, hem de haremin bir kadın okulu olduğunu anlatmaktadır.

Osmanlı kadınefendilerinin yaptırdığı eserler denince akla ilk gelen hiç şüphesiz şifahanelerdir. Başta da söylediğimiz gibi toplumun bir nevi annesi olan bu müşfik padişah anaları, halkın sağlığı için dev hastaneler vücuda getirmişlerdir. İşte Vatan ve Millet caddelerinin arasında, neredeyse bir şehir genişliğindeki Gureba Hastanesi... Sultan İkinci Mahmut'un hanımı Bezmiâlem Valide Sultan, bu hastaneyi bütün garipler için yaptırmıştır. Ayrıca hiçbir hastadan da kesinlikle ücret alınmamasını emretmiştir.

İstanbul'un bir başka ünlü hastanesi de Haseki'dir. Kanuni'nin eşi Haseki Hürrem Sultan'ın yaptırdığı dev külliyenin bir parçası olan bu şifahane bugün Haseki semtinde yine insanlara sağlık dağıtmayı sürdürmektedir.

Gelelim Anadolu yakasının meşhur hastanesi Zeynep

Kâmil'e... Mısır'a çalışmaya giden ve orada kâtiplik yapan Kâmil Bey, Kavalalı ailesinden Zeynep Sultan'la evlenir. Ancak Osmanlı ile zıtlaşan aile, çifti birbirlerinden ayırır. Uzun bir ayrılıktan sonra İstanbul'da tekrar bir araya gelen çift, İstanbul'u hayır eserleri ile donatır. Zeynep Hanım ve Kâmil Bey, Osmanlı Devleti'nde çiftlerin birbirlerine olan derin muhabbetini anlatırcasına, bu hastanenin bahçesinde beraberce yatmaktadırlar.

Osmanlı kadınefendilerinin eğitim ve öğretime de önem verdiklerinden bahsetmiştik. Bir kere hareme gelen her bayan, orada en az bir enstrüman çalmayı öğrenir; güzel konuşma, el becerisi, aşı yapma vb. birçok konuda ders alır, bunların yanında en az bir yabancı dili iyi derecede konuşurdu. Bu eğitimli hanımefendiler, tebaalarının da eğitimini önemsediklerini göstermek gayesiyle imkânları ölçüsünde çevreye okullar yaptırıyorlardı. Eyüp'te Üçüncü Selim'in kızı Şah Sultan'ın yaptırdığı külliye içindeki mektep, Cağaloğlu'nda Bezmiâlem Sultan'ın yaptırdığı İstanbul Kız Lisesi, Aksaray'da Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevnihal Valide Sultan'ın kendi adıyla anılan camisinin yanında inşa ettirdiği Pertevniyal Lisesi ve İkinci Mahmut'un kızı Adile Sultan'ın Haliç kıyısına okul olarak yaptırdığı ve bugün halk kütüphanesi olarak kullanılan yapı, Osmanlı kadınlarının inşa ettirdikleri okullardan sadece birkaçıdır. İstanbul'da sadece saraylı hanımların değil, gündelikçi kalfaların da yaptırdığı okullara rastlamak mümkündür. Divanyolu'ndaki Cevri Kalfa İlköğretim Okulu buna güzel bir örnektir.

İnsanlığın ihtiyacı olan cami, okul, çeşme, hamam, hastane vb. hayır eserlerini vücuda getiren valide sultanlar, fakir insanlarla da yakından ilgilenmiş, ülkenin birçok yerine aşhaneler kurmuştur. Bugün Eyüp'teki, Üçüncü Mustafa'nın hanımı Mihrişah Sultan tarafından kurulan imarette, inşası-

nın üzerinden 300 yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen her gün onlarca insana yemek dağıtılmaktadır.

İstanbul'da, küçücük bir turda gözümüze takılan Osmanlı kadınefendilerinin yaptırdığı yapıların bir kısmını sizlere anlatmaya çalıştık. Bu kadarı bile bizlere Osmanlı Devleti'nde ve haremde kadının yeri ve o mübarek kadınefendilerin hâlet-i ruhiyesi hakkında bilgi vermektedir.

Bir büyük zatın; yanına gelen gençlerin kendisine muallimlerinin Allah'ı anlatmadığından şikâyet etmeleri üzerine, "Sizin okuduğunuz her fen kendi lisan-ı mahsusiyle mütemadiyen Allah'tan bahsetmektedir. Muallimleri değil, onları dinleyiniz." demesi gibi, bizler de tarihî birer hakikat gibi sunulan ve geçmişimize çamur atmaktan başka bir vazifesi olmayan romanlar yerine, bizzat tarihin kendisine kulak verilmesini istiyoruz. Görülecek ki o koca koca taşlar dile gelecek ve neler neler anlatacaktır.

Kaynaklar

- Yılmaz Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi, C.9, Ötüken Yay, İstanbul, 1994.
- Murat Belge, İstanbul Gezi Rehberi, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1997.
- Haluk Dursun, İstanbul'da Yaşama Sanatı, Ötüken Yay. İstanbul, 2000.
- M. Çağatay Uluçay, Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları, Ufuk Kit. İstanbul, 2001.
- Münevver Ayaşlı, Dersaadet, Timaş Yay. Mart 2002.
- Ahmet Akgündüz, Bilinmeyen Osmanlı, OSAV Yay. İstanbul, 1999.
- Leslie P. Peirce, Harem-i Hümayun, Tarih Vakfi Y. Yay. İstanbul, 2002.
- The Topkapı Palace, İstanbul, 1988.
- İstanbul The Cradle Of Cıvılızatıons, Revak Yay. İstanbul, 1998.
- Jane Taylor, İmparatorlukların Başkenti İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul, 2000.
- Tarih ve Düşünce, Safiye Sultan Masalı, Eylül 2000.
- A.Ragıp Akyavaş, Asitane, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2000.

Meğer Neymişiz?

Yavuz Bayhan

Toplum, geçmişte ecdadının altına imzasını attığı altın sayfalara sahip çıktığı nispette değer kazanır. Bu hazineye sahip çıkmayan, tarihini bilmez talihsizler Hak katında da halk katında da itibarını kaybetmiş ve tarihin acımasız sillesiyle karşılaşmalardır.

Yabancıyı okuya okuya yabancılaşan, inandığını yaşamadığından yaşadığına inanmak mecburiyetinde kalan gençliğimiz Batıdan geleni tevatür derecesinde kabul ettiğinden, geçmişimizin bir sayfasını bir yabancının kaleminden takdim etmek niyetindeyiz.

Kartallar gibi insanlığın imdadına koşan o yüce insanlar üç kıtada at oynatmış, zamanında hatıralardan silinmeyen bir hayat yaşamış ve billur izler bırakmışlardır.

Bütün dünyanın hayran olduğu bu ısmarlama insanlar ne yazık ki kendi torunları tarafından rencide edilegelmiş ve berrak geçmişimiz sisler içinde bırakılmıştır.

Son zamanlarda açılmakta olan bu sisleri biz de bir Avrupalının Osmanlı padişahı II. Selim'e yazdığı mektupla aralamaya çalışalım.

Son Hristiyan tevhidcilerinden Michel Servetus ile aynı çağda yaşamış olan ünlü düşünür Adam Nevser. Şimdi Almanya'daki Heidelberg arşivlerinde bulunan bu mektup "Antiquities palatinae" içinde bulunmaktadır.

"Ben Adam Nevser, Almanya doğumlu bir Hristiyan, branşında yükselmiş bir Heidelberg vaiziyim. Allah ve Peygamberinin (Allah'ın selamı üzerine olsun.) aşkına bizden bendenizi tebaanız ve Allah'a inanan halkınız arasına kabul buyurmanız ricasıyla, majestelerine tam bir teslimiyet içinde iltica etmek için çırpınıyorum. Çünkü Kadir Rabbi'nin lütfuyla görmüş, bilmiş ve bütün kalbimle inanmış bulunuyorum ki, dininiz saf, temiz ve Allahca makbuldur. Şuna kaniyim ki benim putperest Hristiyanlar arasından çekilmem, fikir sahibi birçok kişiye tesir edecektir. Zira eğitim görmüşlerin çoğu benimle aynı duyguları paylaşmaktadır. Majestelerinin ağzından çıkan kelimeyi onlara iletmem yetecektir. Kur'an'ın 13. bölümünde sözü geçen kimseler içinde bulunduğuma eminim. "Andolsun insanlar (içinde) iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olanların Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu bulursun. Onlardan, iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da: "Biz Hristiyanlarız" diyenler olduğunu bulursun. Bu onlardan (birtakım) papaz ve rahiplerin olması ve onların gerçekten büyüklük taslamaları sebebiyledir. Peygambere indirileni dinlediklerinde Hakk'ı tanıdıklarından dolayı gözlerinin yaşlarla dolup taştığını görürsün. Rabbimiz! İnandık, bizi (Hakka) şahitlerle beraber yaz."

Majesteleri, her şeyden önce himayenize: Suçlarından, hırsızlıklarından cinayetlerinden dolayı kendi cemaatları içinde yaşamayamadığı için bir yerlere sığınmayı âdet hâline getirmiş Hristiyanlar gibi sığınmadığımı bilmenizi isterim. Zira bir yıldır iltica etme planlarımı yapıyordum ve yolum

da Presburg'a kadar uzanmıştı, fakat Macar dilini bilmediğimden daha ileri gidemedim."

Daha sonra mektubunda bu duruma nasıl ulaştığını şu satırlarla ifade ediyordu.

"İmparatorun yakın adamı, Almanya'nın en güçlü prensi Elektor Palatine tarafından terfi ettirildiğim Heidelberg Üniversitesi vaizi makamındayken dinimiz Hristiyanlığın içindeki bölünmeleri, kendi kendime mütalaa etmeye başlamıştım: Çünkü cemaatimizde ne kadar insan varsa o kadar da görüş ve his vardı. Kudsi yazılar üzerinde kalem oynatmış ve Peygamber Mesih İsa hakkında bunca şey talim etmiş olan tevilci kilise doktorlarının düşüncelerini ele almaya başladım. Beni bağlayan artık sadece Musa'ya gelen emirler ve İncil'di. Sonra Allah'a bütün dinî samimiyetimle yalvarmaya başladım. Ve beni doğru yol hangisi ise ona iletmesi için dua ettim. Allah'a binlerce şükür ki bana "Yalnızca Tek Mabud'a niyaz etmenin erkânını" ilham etti. Ve bu rükünleri bir kitap hâlinde toplayıp İsa Mesih akaidinin (Hristiyanların öne sürdüğü gibi), İsa'nın tanrı olduğu inancını ihtiva etmediğini ispatladım. Allah'tan başka ilah yoktur ve O'nun kendisiyle ortak bir öze sahib bir oğlu da yoktur. Şu neticeye vardım ki Hristiyanlar arasında saf itikad kalmamıştır. İnandıkları şeylerin hepsi hatalı yola götürmektedir. Zira kendi yanlış tevilleriyle Musa'ya (a.s.) inen Tevrat'ı ve İncil'i saptırmışlardır. Ben bunları kendi ellerimle yazdığım kitapta gösterdim ve majestelerine takdim edeceğim. Hristiyanlar hataya düşmüşler, Musa'ya (a.s.) inen emirleri ve İncil'i tahrif etmişler derken kelimeler ve manalardan söz ediyorum. Yoksa, Musa'nın (a.s.), İsa'nın (a.s.) ve Muhammed'in (s.a.s.) getirdikleri, her konuda ittifak hâlindedir ve aralarında hiç bir zıtlık yoktur. Kur'an, Musa ve İsa'ya lehte şehadet eder. Fakat prensipte hrıstiyanların, Musa'nın (a.s.)

emirlerini ve İsa Mesih'in (a.s.) İncil'ini yanlış tevil ederek tahrif ettiklerinde ısrar eder. Gerçekte, Allah'ın kelamı itikadın özüne uygun olarak tevil edilseydi Yahudiler, Hristiyanlar ve Türkler arasında bir fark bulunmayacaktı. Kur'an'ın sık sık tekrarladığı şeydir hakikat. Hz. Muhammed, Kudsi Yazılar'ın hepsini bütün yanlış tevillerini hükümsüz kılmakta ve Allah Kelamı'nın gerçek manasını talim etmektir.

Artık Allah'ın lütfuyla yalnızca tek bir ilah olduğunu kavradım. Anladım ki İsa Mesih'in akaidi, olması gerektiği üzere öğretilmişti. Ve Hristiyanlığın bütün ayinleri ilk Hristiyanlık müesseselerinden farklıydı. Kur'an'ı görmemiştim ve Hz. Muhammed (s.a.s.) aleyhinde ne kadar rezilce ve ne denli kepaze iddia varsa hepsi Hristiyan halk arasında yayılmıştı. Bu çeşit şeylere inandırılan halk Kur'an adı geçtiğinde dehşete düşüyordu. Bütün bunlara rağmen ilahi takdir öyle zuhur etti ki kitap lelime geçti. Allah'a majestelerini koruması için niyaz ediyorum. Dualarım sizinledir... Bütün kilise ve okullarda öğretimimizin bazı noktalarını dile getirmeye başladım. Ve istediğim de oldu. Çünkü meseleyi öyle bir noktadan ele almıştım ki bu nokta imparatorluğa bağlı bütün devletlerce biliniyordu. Ve böylece eğitim adamlarını kendi safıma çekmeyi başardım. Elektor (İmparator Maksimillian'ın hısmından korkarak) beni azletti."

Bu mektup, İmparator Maksimillian'ın eline geçti. Meuset Sylvan ve Mathias Vehe denilen iki dostu ile birlikte yakalandı. 1570 Haziranının 15. günü Nevser kaçtı, ancak yeniden yakalandı. Tekrar kaçtı yeniden yakalandı. Mücadeleleri iki yıl sürdü. Sylvan'ın başının kesilmesine karar verildiği sırada Nevser tekrar kaçtı. İstanbul'a ulaştı ve İslamı kucakladı.

Bu ve benzeri pek çok hâdise, İslamiyetin kendi kendine yayılma gücüne sahip olduğunu gösterir.

Osmanlı Adaleti

Talha Çivrilli

Doğumundan ölümüne kadar her türlü muamelenin adil esaslar üzerine inşa edildiği Osmanlı devlet düzeninde şümullü çok geniş bir vicdani kontrol mekanizması kendiliğinden işlemekte idi. Bu vicdani murakebe, devlet murakebesinden çok daha müessirdir ve çok müspet neticeler vermiştir.

Bugün Batılı ülkelerin geliştirmeye çalıştıkları bu otokontrol mekanizması; Osmanlının attığı her adıma ölçü olmuş, Orta Afrika'dan Orta Asya'ya kadar uzanan Osmanlı imparatorluğunun 600 yıldan fazla yaşamasının en mühim amilini teşkil etmiştir.[1]

Bu devlet, öyle bir hukuk devletidir ki müşterinin ununa, buğdayına zarar gelir düşüncesiyle değirmenlerde tavuk beslenmesini dahi yasaklamıştır. Değirmen sahipleri vakti öğrenebilmek için yalnız bir tek horoz besleyebilirlerdi.[2]

Otokontrol mekanizmasının suistimal edilmesini önlemek için kadılar ikinci bir kontrol mekanizması meydana

getirirlerdi. Daha Osman Gazi devrinde, yani beylik döneminde fethedilen şehir ve kasabalara idari ve adli görevleri yürütmek için birer kadı tayin edildiğini belgelerden öğreniyoruz.

Kadı (hakim) olacak kimselerde aranan şartlar vardı. Kadı adil, fehim, müstakim, mutedil olmalı hiddet ve şiddetten sakınmalı, taraflardan hediye kabul etmemeli ayrıca fikri durgun olduğunda, açlık, keder, gam, uykusuzluk gibi hâllerde hüküm vermemeli idi.

Kaza dahilinde meydana gelen vakaların mahkemeleri o kaza mahkemesinde görülür, başka bir kazaya dava nakil olunmazdı. Yalnız başkente gidip davasını divanda gördürmek herkes için daima mümkündü.[3] O devir Avrupasında ise köylü, toprak sahibi tarafından yargılanır verilen cezaya itiraz hakkına sahip bulunamazdı.

İdari işlerde kadıların en yakın yardımcıları subaşılardı. Subaşılar bir nevi polis ve jandarma görevi yapan kimseleri idare eden emniyet amiri durumunda idiler. Asayişi temin ederek suçluları yakalayıp mahkemeye sevk ederlerdi.

Türk düşmanı olmasıyla tanınan Fernand Grenard eserinde, banliyöleriyle beraber nüfusu bir milyon olan o muazzam İstanbul'da dört senede yalnız dört cinayet işlendiğini ve ağzına kadar tüccar eşyasıyla dolu bir kervansarayı bir tek kişinin muhafaza ettiğini yazmaktadır.[4]

Otokontrol mekanizması ve temeli adalete dayanan hukuki tedbirlerin eksiksiz olarak işletilmesi sayesinde muhtelif dinlere, kültürlere, ırklara mensup ve farklı alışkanlıklara sahip insanların oluşturduğu imparatorlukta asayiş mükemmele ulaşmıştı.

II. Henri'nin sefiri olan M. d'Aramon'un sekreteri Jean Chesnean şöyle yazıyor: "İnzibat öyle düzenli, sükûnet öyle büyük ki, gözü ile görmeyenin buna inanmasına imkân yoktur. Geceleri şehri muhafaza etmek için elinde fener ve baston taşıyan bir kişi tek başına dolaşır ve Paris'te yanında okçularıyla dolaşan nöbetçi kumandanından daha fazla korku verir."

Mahkemelerde duruşmaların halka açık yapılması kanun emriydi. Halk mahkemeye gelip duruşmayı takip eder, kadının dürüst olup olmadığını anlar, isterse şikayet ederdi.

Osmanlı mahkemelerinin bugün Batı ülkelerinde taklit edilen bir diğer hususiyeti de duruşmaları 5-6, bazı yerlerde daha fazla jüri üyesinin takip etmesi mecburiyetiydi. Jüri üyeleri nahiye, kaza, veya şehrin dürüstlüğü ile tanınmış olgun, itimat edilen, eline, beline, diline sahip sağlam şahsiyetlerinden teşekkül ederdi.

Duruşmalara mutlaka iştirak etmek mecburiyetinde olan jüri üyeleri davalıyı, davacıyı dinler, hakimin taraf tutmadığını, zora, işkenceye, baskıya başvurup vurmadığını kontrol eder böylelikle üçüncü bir kontrol mekanizmasını oluştururlardı.

Hakim bilhassa bölgenin töresi yani âdet ve ananeleri hakkında jüri üyeleri ile görüşür kararını ona göre verirdi. Tereddüt ettiği hususlarda müftülük makamına müracaat edebildiği gibi aleyhine karar verilen sanıklarda müftüye gidip fetva alabilirdi. Yani jüri heyeti ve müftülük makamı bir nevi iki kademe temyiz vazifesi görüyorlardı.[5]

Selanik Başpiskoposu Palamos'tan Fransız İhtilali Filozofu Volter'e kadar Osmanlı sistemi ile Batı Avrupa feoda-

lizmini kıyaslayan herkesin gördüğü hususiyet şu olmuştur: "Osmanlılarda hukuk düzeni, vatandaşın güven altında yaşamasına, kazanmasına, istikrarlı bir vasatta mutlu bir hayat sürmesine imkân veren mühim bir unsurdur." [6]

Umumiyetle son yıllarda yapılan araştırmalar Avrupa'da ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra sözü edilmeye başlanan içtimai devlet anlayışını Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren uygulandığını ortaya koymuştur.[7]

İngiltere kralı VIII. Henri bu sebeple bir heyet göndererek Osmanlı adli müesselerini tetkik ettirmiş ve bu heyetin raporuyla İngiltere'nin 20. asırda dünyaya örnek olacak adliyesinde ıslahat yaptırmıştır. [8]

Avrupa'daki içtimai farklılaşmaların her an Avrupa ile temas hâlinde hatta iç içe bulunan Osmanlı Devleti'ne tesir edemeyişinin sebebi de işte bu adaletli hukuk sisteminde aranmalıdır.

Melzing 16. asırda Osmanlı devleti ile Avrupa'yı şöyle kıyaslamaktadır: "Kanuni Sultan Süleyman'ın imparatorluğunda adalet hâkim iken Avrupa'da Charles Ouint rüşvetler sayesinde imparator olmuştur. Sultan Süleyman bir gün Süleymaniye Camii'ni inşa ettireceği arsa üzerindeki bir Yahudinin evini parasıyla istimlak etmek istedi. Yahudi bu satışa razı olmadığından sultan müftüye müracaat etti. Müftünün kararı şu idi: "Ancak bir mukavele ile sultan bu evi kiralayabilir." Bu karara sultan boyun eğmiştir. O, üstelik dünyanın o devirdeki en büyük devletinin başkanı olarak Yahudinin ufak evini zorla almazken; Portekiz kralı Yahudilere "pogram" yaptırıp, ateşte diri diri yakıyordu.[9]

Hüsrev Paşanın Mısır beylerbeyliği sırasında Mısır vergisi her zamankinden fazla gönderilince (9 yük yerine 12 yük) Divan-ı Hümayun derhâl toplanmış ve Hüsrev Paşanın hükümeti memnun etmek için halka baskı yaparak fazla vergi alabileceğinden şüphe edilmişti. Durum, Mısır beylerbeyliğinden sorulmuş, kanallarının açılması ile mahsulün artması ve gümrüklerde yapılan ıslahat fazla vergilere sebep olarak gösterildiği hâlde durumun tam tetkiki için Mısır'a müfettişler gönderilmiş onlar da Hüsrev Paşanın lehinde rapor verdikleri hâlde fazla vergiler Kanuni tarafından yeni kanalların açılması emriyle iade edilmişti.[10]

İngiltere'nin İstanbul sefareti memurlarından Ricault meşhur eserinde şunları yazmaktadır: "Osmanlı ordusu hareket hâlinde iken; geçtiği yerlerdeki ahalinin, yağmaya uğrama, kız ve kadınlarına taarruz edilme gibi ahvalden şikâyet ettikleri vaki değildir. Askerler ahaliye kötü muamele etmezler, sahip olmak istedikleri eşyayı pazarlık yaparak ve bedelini peşin ödeyerek satın alırlar. Bence bu adalet ve hakkaniyet hâlidir ki Türklerin muvaffakiyetine sebep olmakta ve imparatorlukları gittikçe büyümektedir.[11]

Osmanlı adalet anlayışının sırrını açıklayan ve birçok tarihçinin dikkatini çeken Slovak tarihçisi Michael Matunak bölgedeki Avusturya ve Osmanlı hâkimiyetlerini mukayese ederken şu tespiti yapmaktadır: "Ocava ismindeki köy halkı Avusturya'ya tabi olduğu devirde her zaman ormanlara kaçıyordu. Şimdi, yani Osmanlı hâkimiyetini kabul ettikten sonra devamlı olarak evlerinde rahat rahat oturuyorlar."

Uzatılabilecek bu tür örnekler Osmanlı Devleti'nin adalet anlayışını izah ederken, sömürgecilik siyasetini kesinlikle uygulamadığını gösteren açık ve net delillerdir.

Nitekim Erdel Beyi Betlen Gabor 1626'da şunları yazıyordu: Rahmet-i Rahman'a kavuşan Sultan I. Ahmet'ten çok iyilik gördük. Eğer çocuklarına ve Osmanlı Devleti'ne karşı nankörlük edersek Türkiye'de yediğimiz ekmek ve tuz gözümüze, dizimize durur.

Literatür

1 Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları s. 14
2 A.g.e., s. 62
3 Mustafa Akdağ: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. l
4 Fernand Grenard: Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, s. 120.
5 Mustafa Akdağ: a.g.e., c. l, s. 406.
6 Aydın Yalçın: Türkiye İktisat Tarihi, s. 65.
7 Jozef Blaşkoviç: Osmanlı Hâkimiyeti Devrinde Slovakya'daki Vergi Sistemi Hakkında, sayı, 32, s. 197.
8 Yılmaz Öztuna: Türkiye Tarihi, c. 5.101
9 Y. Öztuna: A.g.e.
10 Gy Kaldy Nagy: Studie Torco-Hungarica
11 İ. Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapakulu Ocakları c. 2. s. 259

Fethin İleri Karakolları; Zaviyeler

Osman Özsoy

Asırlarca atlarının nallarının bastığı ülkelere adalet, huzur, barış ve insanlık götüren ecdadımızın kurmuş oldukları sosyal müesseselere baktığımızda, teşkilatçılık ruhunun asırların ötesine nasıl uzandığını hayretle görürüz.

Bunların arasında "zaviyeler", normal olarak öteki bütün sosyal müesseseler gibi, bulundukları zaman ve mekânın gerektirdiği içtimai, iktisadi ve dinî şartlara bağlı olarak, dînî-tasavvufi fikirlerin yayılması ve yaşanması amacıyla kurulan müesseselerdir. Bu itibarla asıl görevleri, Kuzey Afrika ve hatta Anadolu gibi, ilk devirlerde yeni alınan toprakların iskânını sağlamış olmakla beraber, Müslümanlığı ve onun tasavvufunu yaymaktır. Bu yüzdendir ki şehirlerde olduğu kadar, belki de daha çok yollar üzerinde ve gayrimeskûn yerlerde kurulmuşlardır.

İster Selçuklu ister Osmanlı döneminde olsun, Anadolu'da zaviyelerin kuruluşları incelendiği zaman şu manzara göze çarpmaktadır:

Herhangi bir tarikata bağlı bir şeyh, yanında belli sayıdaki müridiyle ya bir şehir, kasaba ve köyde, veya yol üzerinde uygun bir mevkide zaviyesini açmaktadır. Bunun için gerekli yerler şeyh tarafından ya bizzat temin edilmekte, yahut da o yerin hükümdarı, devlet adamı, zenginleri tarafından bağışlanmaktadır. Ayrıca kurulan zaviyeye -eğer şehirde ise- masraflarını karşılamak üzere belli bir miktarda arsa ve emlağın geliri vakfedilmekte veya devlet hazinesinden tahsisat ayrılmaktadır. Köylerde ve yol üzerinde olan zaviyelerde ise durum daha başkadır. Buralarda kurulan zaviyeler masraflarını kendi üretim güçleriyle karşılıyorlardı. Bu zaviyelerin etrafında tarlalar, bahçeler, bağlar ve değirmenler meydana geliyor, hayvan sürüleri besleniyordu. Dervişler hem kendi ihtiyaçlarını, hem de gelip geçen yolcuların masraflarını bizzat kendi emekleriyle karşılıyorlardı.

Anadolu topraklarında zaviyeler konusu, Anadolu'nun iskânı, Türkleşmeşi ve Müslümanlaşması konusu ile paraleldir. Bu ülkede zaviyeler ilk devirlerde bir iskân unsuru olmuşlar ve İslamiyet'in yayılmasında en önemli rolü oynamışlardır. Anadolu'da ilk zaviyenin veya zaviyelerin nerede ve ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemekle beraber bunların askerî fetihlerle birlikte Batıya doğru bir yayılış çizgisi takip ettikleri kolayca tahmin olunabilir.

Bu derviş ve şeyhlerin Anadolu'yu tercih etmelerinin sebepleri arasında, bu ülkenin cihad ve gazaya elverişli olması kadar, Anadolu Selçuklu hükümdarlarının müsait davranmalarının da rolü vardır. Anadolu Selçuklu sultanlarının, Büyük Selçuklular gibi Sünniliği tercih etmeleri, ülkenin büyük şehirlerinin ve bu arada Konya'nın Sünnî tasavvufu ya-

yan zaviyelerle dolmasına sebep oldu. Bu zaviyelerde bazı eserler kaleme alındı ki bunlar İslam tasavvufunun en kıymetli örneklerinden olmaya hâlâ devam ederler.

İslam ülkelerinin çeşitli bölgelerinde, hatta kıyıda köşede kalmış köylerinde bile, daha XI. asırdan itibaren açılan bu zaviyeler büyük bir bağlılıkla Sünnîlik çerçevesinde din ve tasavvuf alanındaki eğitimlerini sürdürüyor, geniş halk kitlelerinin güvenini kazanarak onları kendilerine çekiyorlardı. Kuzey Afrika'da Müslümanlığın en ücra köylere, çöl mıntıkalarının ta içlerine kadar yayılmasında birinci rolü bu müesseseler oynamışlardır. Bu zaviyeler, içinde sadece tasavvufi bir hayat sürdürülen bir yer olmaktan uzak olup, aynı zamanda dinî tedrisat yapılan kolej veya medrese niteliğini göstermekteydiler.

Haçlı seferleri sırasında, devamlı maddi ve manevi felaketlere uğrayan ahali de muhtaç olduğu sükûnu ve huzuru bu müesseselerde arıyor ve buluyordu. Anadolu'ya yapılan Moğol saldırıları sırasında halk, güvenlik için yine zaviyelere doluşuyordu.. Bu dönemde Mevlevi zaviyelerin büyük fonksiyonu görülmüştür.

Anadolu içlerindeki ve serhat boylarındaki zaviyeler, fetihlerin motorize güç kaynağı olarak çalışıyor, insanlara ruh ve heyecan aşılıyordu. Zamanla fetihlerin durması, orduların sefere çıkmaması, yeni ülkeler ve insanlarla tanışmaya meftun olan zaviyelerin fonksiyonunun azalmasına ve ülfete sebep oldu. Ordularının başında sefere çıkmayan ilk hünkâr nasıl ki Sultan II. Selim ise, İstanbul'da vefat eden ilk padişah da odur. Dışa açılmak ve kendini yenilemek sosyal müesseselerin birinci şartı iken, fetihlerin durmasıyla zaviyele-

rin içe kapanması, bu müesseselerde duraklamanın sebebi olmuştur.

Selçuklu ve Osmanlı döneminde medreselerin nüfuz edemediği köylerin ve göçebe muhitinin dinî ve içtimai hayatını ayarlama görevini de zaviye ve tekkeler yüklenmişlerdi. Zaviyelerde yapılan ibadetler, heyecanı, doyuruculuğu ve gereğinde musiki eşliğinde yapıldığından, halk için özel bir zevk ve heyecan kaynağı, aynı zamanda da ruhi tatmin vasıtası oluyordu.

Zaviyelerin diğer bir hizmeti de Anadolu ve Rumeli'nin İslamlaştırılması sırasında olmuştur. Yeni fethedilen topraklarda müsamahacı ve telifci olmaları sebebiyle, çevrelerine birçok gayrimüslimi cezbeden şeyhler, Müslümanlığı çok kolayca kabul ettirebiliyorlardı. Gayrimüslimler, ya ateşli ve coşkun dinî ibadetlerin veya din farkı gözetilmeden hastalara ve yoksullara yapılan yardımların etkisiyle Müslümanlığı kabul ediyordu, ilk devirlerde, özellikle hudut bölgelerinde, Bizans'ın ağır vergilerinden bıkmış ve ezilmiş ahaliye, İslamiyetin bu zaviyelerde sunulan popüler şekli çok ilgi çekici geliyordu.

Anadolu içlerinde ve serhat boylarında faaliyet gösteren zaviyeler, zamanındaki fikir hareketlerine uygun bir surette, Osmanlı insanının moral cephesini disiplin altına alan ve sosyalleştiren birer kültür ocakları olmuşlardır. O hâlde ki Şah İsmail Safevi'nin kızılbaşlık telkinlerine set çeken kuvvet, yine zaviyeler olmuştur.

Osmanlı hükümdarlarının takip ettikleri siyaset sayesinde, dervişler ve şeyhler aracılığıyla halkın birliği sağlandığı gibi, diğer beyliklerden kazanılan topraklardaki Müslüman ahalinin, yeni otoriteye alışmaları kolaylaşmış ve nihayet

bunların yanında, yeni fethedilen arazilerde, iskân meselesinin çözümüne büyük çapta yardımcı olmuştur.

Zaviyelerin ayrıca içtimai alanda da büyük hizmetleri oluyordu. Bir defa yolcuların bedava yeme, içme ve yatmaları sağlandığı gibi, seyahat edenlerin ve ticaret yapanların düzenli bir şekilde gidip gelmelerine imkân tanınıyor ve hayatın normal düzende gitmesi sağlanıyordu. Bundan başka çevrede yaşayan yoksullara bedava yiyecek veriyorlardı. Bu itibarla fakir tabaka buralarda kendine bir sığınak bulma imkânını elde ediyordu, özellikle büyük şehirlerde ve kasabalarda bu durumun daha da iyi teşkilatlandığı ve büyük çaptaki zaviye imaretlerin, kimsesiz ve yoksulların iaşe ve ibatelerini yüklendikleri anlaşılmaktadır.

Selçuklu ve Osmanlı sultanları ve devlet adamları tarafından yaptırılan bütün bu cami, medrese, kervansaray ve zaviyelerin çok zengin vakıfları bulunuyordu. Nizamülmülk (1092) fakihlere, ulemaya, devletin muhtelif yerlerinde, medreseler (Nizamiye Medreseleri) yaptırırken, bir yandan da zaviyeler inşa ettirmekte, bu maksatla yılda 600.000 dinar harcamaktaydı.

Buraya kadar kısaca nakledilen bilgilerden anlaşıldığı gibi, 12-14. asırlarda Orta-Doğu İslam ülkelerinde gerek devlet otoriteleri, gerekse mahallî zenginler tarafından kurulan bol miktardaki vakıflar sayesinde, bir yandan tarikatların gelişmesi, diğer yandan ticaret ve yolculukların, rahat ve güvenli bir biçimde yapılması sağlanmış bulunmaktadır.

Hicri 3. (Miladi 9.) asrın başlarında ilk büyük mutasavvıflarla beliren bu müessese, Müslümanlığın yayılışına paralel olarak Batıda Kuzey Afrika ülkelerine, Doğuda İran üzerinden Orta Asya içlerine kadar sokulmuştur. Çeşitli ülke ve

devirlerde değişik isimlerle anılan bu müesseseler, her iki blokta da İslam dini ve tasavvufunun, sanki ileri karakol görevini yapmış ve İslam'ın başarı ile yayılmasına ön ayak olmuştur. Zaviyeler bulundukları yerlerde gerek mimari yönden gerekse teşkilat ve işleyiş bakımından, mahallî özelliklere göre teferruatta da az çok farklar göstermişlerse de temelde yine aynı yapıyı, teşkilatı ve yaşantıyı yansıtan kurumlar olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'ndeki zaviyelerin isimlerini saymak bile ciltlerce eser tutar. Bu konu apayrı bir araştırma teşkil edecek kadar geniştir. Tarihimizde ihmal edilmiş konulardan biri de asırlarca insanlığın hizmetinde bulunmuş sosyal müesselerimizin yeterince araştırılmamış olması, bu yetmiyormuş gibi de, maalesef karalanmaya çalışılmasıdır.

Kaynaklar

1 Ö. L. Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri" (Makale) Kitap olarak da yayınlandı.
2 Osmanlı Devri Zaviyelerinin Mimari Özellikleri Hakkında, Semavi Eyice'nin, "Zaviyeler ve Zâviyeli Camiler" adlı makalesi, İ.Ü. İktisat Fak. Mecm. 1963.
3 Vakıflar Dergisi, s. 12.
4 A. Gölpınarlı'nın "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları" İktisat Fakültesi Mecm. l - 4, 1954.
5 Osman Turan, "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi" İstanbul 1969, c. II. c.
6 İslam Ansiklopedisi MEB yayınları, "Zaviye" maddesi.